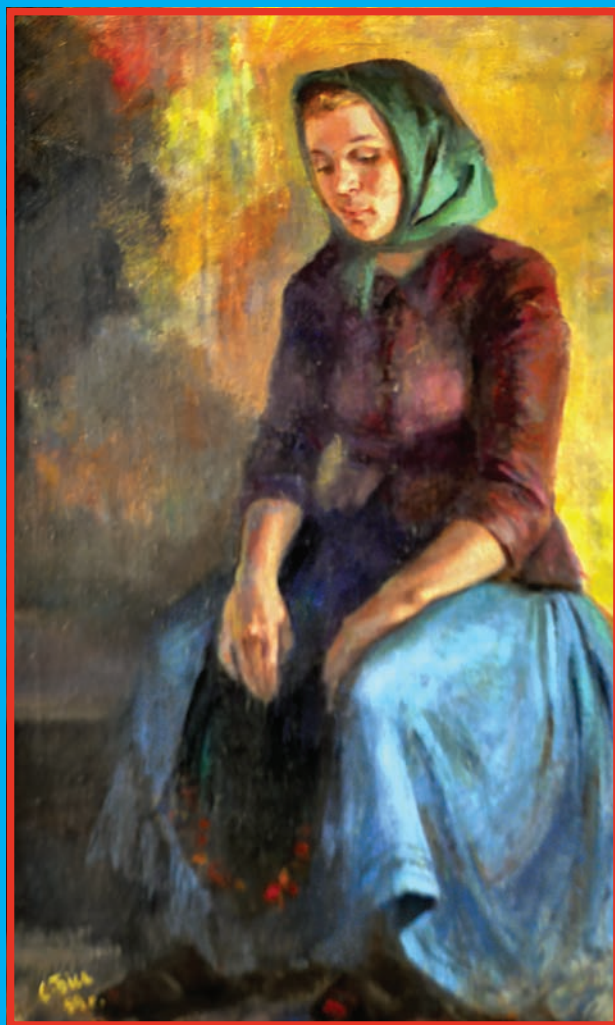

ДУША

№ 4 2020

ДУКЛЯ

Рік видання 68 № 4 2020

літературно-мистецький
та публіцистичний жур-
нал. Видає Спілка україн-
ських письменників
Словаччини, Пряшів.

DUKLA –
literárno-umelecký
a publicistický časopis.
Vydáva Spolok ukrajín-
ských spisovateľov
na Slovensku, Prešov.

Realizované s finančnou pod-
porou Fondu na podporu kul-
túry národnostných menšín.

ІВАН ЯЦКАНИН,
головний редактор.

РЕДКОЛЕГІЯ:

ГРИГОРІЙ ГУСЕЙНОВ,
АНАТОЛІЙ КАЧАН,
ВАСИЛЬ ДАЦЕЙ,
СТЕПАН ГОСТИНЯК,
ЯРОСЛАВ ДЖОГАНІК,
ПРОКІП КОЛІСНИК,
ОЛЕКСАНДРА ІГНАТОВИЧ,
ГАННА КОЦУР,
МИРОСЛАВ ІЛЮК.

Виходить раз на два місяці.
Передплатна ціна на рік –
3,98 €.

Адреса редакції:
080 01 Prešov,
Ul. Janka Borodáča č. 5
Комп'ютерний набір
NITECH s.r.o., Prešov,

Objednávky na predplatné prijíma každá
pošta a doručovateľ Slovenskej pošty.
Objednávky do zahraničia vybavuje
Slovenská pošta, a.s., Stredisko pred-
platného tlače, Ul. Uzbecká 4, P.O. Box
164,82014 Bratislava 214,

e-mail: zahranicna.tlac@slposta.sk

ISSN 0419-8131

ЗМІСТ

Єва Бісс

Зміна повітря	2
Ciconiae nigrae (Чорні птахи)	13

Єва Олеар

Украдений гріб	24
----------------------	----

Надія Вархол

Мадам з пуделем	28
-----------------------	----

Аркадій Любченко

Кров	33
------------	----

Микола Зимомря

Жити Україною поза її межами – прояв мужності	42
--	----

Микола Мушинка

Найвизначніший український фольклорист кінця XIX і початку XX століття	54
---	----

Ігор Ліхтей

Культурно-просвітницький чин Володимира Залозецького на Закарпатті у 1922-1924 роках	74
--	----

Олександр Шокало

Про вічне й безвічне в українському житті	85
---	----

Володимир Садівничий

Сімдесятиріччя меду, солі та полегшуючих обставин під затьямним дощем	89
--	----

Ладислав Пушкар

Художниці Єва Бісс	92
--------------------------	----

ПРОЗА

Єва БІСС (1920-2005)

ЗМІНА ПОВІТРЯ

I

Мій від'їзд з чоловіком у гори почався добре відомим ритуалом: тітка Ельвіра, як завжди, змилосердила над нами і в приступі любові кинулася варити свою перепалену каву.

Поки в кавнику скипає вода, тітка, руда від хвилювання, проголошує притчу про несподівану істину, яка під впливом кофеїнових випарів тільки що осінила її.

Не дочекавшись належного відгуку, бо ми не слухаємо, притча нагло обривається, і приступ любові, мов та ракета, що вибухла, не загорівшись, градом двозначних реплік спадає на голову вуйка Олекси, вельми трусливої й не окресленої людини, яку в двірника реєстровано як тітчиного закоханого чоловіка.

Нарешті, смертельно втомлена своїм власним криком, вона ображено вихлюпує недопиту нами гірку каву і, заявивши, що більше про наше існування нічого не хоче знати, на кілька днів залізає до своєї кімнати і вперто мовчить. Правда, жіноча цікавість не дає їй спокою, і час від часу вона ще вивовує з мушлі свої ріжки. Але ми цього навмисне не помічаємо.

Виходить, що, крім пеларгоній на ганку й розбещеного рудого kota, тітка дійсно нікого не хоче знати. В хаті панує досконалий мир, тобто найповніша анархія. Кухня виглядає, мов після татарського нашествия, від комори ключі пропали, тобто тітка їх конфіскувала, вуйко безпашпортним собакою гасає, висолопивши язика, з кав'ярні в кав'ярню, п'є грог і форелевий абсент. Вертаючись вночі додому, пускає на весь голос тітчин патефон: «Пускай пройдут века, но власть любви велика...»

Під кінець тижня тітка починає вже демонстративно підкреслювати, що, крім рудого, нікого в домі не шанує: цього проклятого дворушника вона навмисне підкормлює і, на відміну від вуйка Олекси, називає його «мій крепдешинувий Елечко». Елечко закохано м'являє, третється об тітчині спідниці, облизує заюшену молоком морду й цинічно всміхається під вусами.

Цей нерівний стан накінець починає вуйка неймовірно дратувати. На білярді він уже програв і останнього мідяка, в шлунку в нього грає не гірше тітчиного патефона, і він усе більше й більше подібний до обсмиканого орангутана, який задля реклами бігає на мотузку перед цирком. Вуйко нервово витрушує з кишень тютюнову труху, скручує з туалетного паперу довгу сигарету, задихається кіптявою й позіхає, мов дірявий баян:

– Кого Бог хотів покарати, тому дав жінку...

Перша розшифровує глибокий смисл цієї сентенції тітка Ельвіра. Вона хвацько оперезує фаргух, ставить на вогонь кавник і починає молоти каву.

– Ах, бідолашні мої! Немає, видно, кому про моїх безпризорників подбати. Що з вами буде, як мене віднесуть на цвинтар?

Однак на це, так різко поставлене питання, ніхто з нас не зважається відповісти, бо знаємо, що це вже початок чергового приступу тітчиної любові.

– Усі ви безрукі, навіть кави порядної нікому в домі зварити...

І, машинально водячи ручкою щербатого млинка, вона повертає до мене змуджене обличчя:

– Коли в жінки сплін, то лікар їй радить змінити повітря.

Підбадьорений присутністю ще одного чоловіка, тобто мого чоловіка Івана, вуйко підводиться навшпильки й кукурикає:

– А в тебе все життя був сплін!

– Що?

– Ну, та англійська хвороба, що її зовуть спліном.

– Англійська хвороба? – вирячує очі тітка.

– Оцет з хріном.

– Ти здурів?

– Звісно, що не з хріном, хоча, правду сказати, оцет сам по собі не того... – змішався вуйко, наче хлопчик, що вирвав у мухи вже й шосту ніжку.

– Повтори ще раз!

Помітивши загрозливий знак оклику між бровами своєї дружини, вуйко мовчки позадкував до сіней і почав спересердя чистити її стоптани черевики.

– Про що ти там верзеш?

Але відповіді вже не було, бо під тягарем викидів сумління вуйко зробився зовсім невидимим.

– Бачили його хороброго? Хіба не було від чого захворіти спліном? Вічно жалітиму, що я тоді не послухала лікаря.

– Лікаря? – здивувався Іван і скося глянув на мене.

– Еге ж, лікаря, чей не шевця! Запам'ятай, Іване, що завжди, коли лікар радить молодій жінці змінити повітря, винен у цьому її власний чоловік, – зітхнула і рвонула непослушну ручку млинка, який засікся.

– Мій Іван тут ні при чому, – втрутилася я. – Він не винен, що в мене анемія.

– Анемія... За бліді жіночі щоки винні тільки чоловіки!

– Вона й на архангела здатна тепер накинута, – забурмотів Іван і подався з кухні.

– Знайшовся мені архангел, ха-ха! Ще побачимо, Іване, хто там у тобі сидить. Ти ще не виявився. Усі вони на початку такі гладенькі.

Вибравшись нарешті з чемоданами на станцію, Іван гучно розреготався:

– Старій Ельвірі скалка в голові застряла!

– Ага! – засміялася і я, та чомусь нагло засіклася, як той млинок на каву.

– Ну що?

– Нічого...

– Про що ти тепер думала?

– Тепер...

– Так.

– А може, це й не скалка.

– У тебе також сплін?

– Ні, де ж там. Просто тішуся зміною повітря. Страшно несло від тієї кави чимось, чимось таким...

– А я гадаю, що ти не задоволена. Уяви, завтра в такий час ми побачимо сніг. Самий реальний сніг. У половині серпня! Вмієш це оцінити?

– Він чистий, чистий, можна його навіть припудрити ваніліновим цукром і лизати замість морозива.

– Це іронія?

– Навпаки.

Глянув на мене і задоволено обсмикав поли свого елегантного туристичного одягу.

– Ви жінки – всі якісь дивні.

– Скажи ще: чорт знає, що там у вашій душі діється.

– Чорт знає, що там у вас усередині діється.

– У душі.

– Нехай у душі. Ну?

– Ну.

– Не ну, але справді: хіба в тебе там щось діється? Дійсно?

– Дійсно.

– Що дійсно?

– Нічого.

– Бо не діється нічого, правда?

– Ага.

– Ну так...

Я подивилася на нього збоку – виглядав, як той плакат у туристичній канцелярії: турист задивився в бінокль на припудрені порошковим цукром гори. Вона тисне до грудей букет едельвейсів і в благородному напруженні чекає, в якому напрямі прикаже їй чоловік податися. Усі напрями, які він покаже, чудові...

II

По звивистих, гірським молочаєм оброслих рейках ліниво повзе туристичний поїзд. Сонливі туристи, наче буддійські ноженята, механічно кивають у такт поїздові головами. З грудей у них звисають шкіряні коробки фотоапаратів, і мені здається: вони виставили напоказ свої штучні серця. Іван сидить напроти мене і виглядає тепер, як новенька фотографія до паспорта. З кишені в нього стирчить пачка кольорових татранських пейзажів, які він розсилає тим своїм знайомим: замість себе – гігантів.

Поїзд, мов тітчин млинок на каву, нерівно гуркоче, то засікається, то знову біжить. Війнуло пронизливим холодом, усі туристи подалися з фотоапаратами до вікон: гори. В'їжджаємо в гори, наче у фотокартки. Хвилину мені ніяково: відчуваю, що ці гори можна сприйняти, як непізнану велику правду або як гарні куліси. Але для дійсності, для тої непізнаної, треба мати навстіж відкрите серце... А мое? Воно чогось засіклося, і я боюся, що ці гори для мене назавжди зостануться чужими... пейзажами на листівках. Стає холодно, одягаю светер. Починається зміна повітря.

Зміна повітря... «Завжди, коли лікар радить молодій жінці змінити повітря, винен у цьому її власний чоловік». Я молода жінка, і лікар мені радив змінити повітря... і винен у цьому... Хіба ж Іван насправді винен? Що зна-

чить – зміна повітря? Хіба ж воно в силі проникнути в душу? Невже ці туристи їдуть у гори, бо вірять у зміну чогось дуже істотного? Вірять, як я? Чи можна в щось вірити, не знаючи, чого тобі найбільше бракує? Чого я, власне, найбільше хочу? Іван справді гарний, мов та реклама. Але я цього не хочу. Я хочу, щоб він був завжди схожий на того, кого я собі вменила. А який він є насправді – хіба я знаю? Хто знає насправді, який той другий? Тітка Ельвіра, може, знає. Вона створила собі мушлю, і коли їй страшно, залізає у неї. Невже і я почну шукати свою мушлю, щоб заховатися перед Іваном? А Іван теж? А може, в цих мушлях живуть тільки жінки, які розлюбили своїх чоловіків? Хіба мого Івана можна розлюбити? Розлюбити – яке страшне слово! Розлюбити можна тільки те, що любиш. Значить – все-таки можна й Івана. Його і всіх, кого полюбиш. Чим менше любиш, тим менше шансів, що розлюбиш...

– Чого ти так споважніла?

– Не споважніла... просто тішуся цією зміною.

Всміхнувся:

– Усе собі врюєш якісь дивацтва.

– Урюю.

Поїзд зупиняється на малій, дуже рухливій станції. Якийсь турист перехилився через віконну раму і купує в селянки горнятко малин. Іван, який дотепер дивився у вікно, різко відвертає голову і запалює сигарету. «Тітко Ельвіро, чому він відвернувся?» – «Бо знає, що тобі закортіло малин... а сама ти не зважишся їх купити».

– Гарні малини, – провокую Івана.

– Так, але вже немає часу, зараз рушимо.

Поїзд ще довго стоїть, і мені страшно жаль, що Іван бреше.

– Які вони засмагли! – захоплюється довговида м'язиста німкеня, гадаючи, що ніхто її не розуміє.

– Запевняю вас, Ільве, що половина цих засмаглих чепурунів заражена туберкульозом! – відповідає їй гладкошкірий партнер.

– Ах! Що ви говорите! Чи не краще нам взагалі кинути цю нерозважну романтику? За ці гроші я можу купити оригінальну олію з козулями... Як пізнаєте, що вони туберкульозні?

– По очах.

Глянула в люстерко:

– Скажіть, ради бога, в моїх очах ще нічого не видно?

– Ні, не видно, запевняю вас. У туберкульозних дуже гарні очі.

– Я не знала, що ви грубіян!

– Ільве!

– Невдячний!

Ці двоє, мабуть, також сподівалися на зміну повітря...

Іван показує щось з вікна двом чужинцям. Одним оком слідкує за мною, чи я помітила, як обоє нараз підсунули свої золочені портсигари. Він страшно задоволений собою і голосно, щоб усі добре чули його досконалу французьку мову, гаркавить, лопається, як артист-аматор, якому вперше доводиться на сцені фехтувати. Тепер він говорить щось про мене, бо чужинці повернулися і вклонилися. Струсили на мою адресу якийсь комплімент, але мій чоловік махнув недбало рукою, мовляв: у мого сусіда ще гарніша болонка... Що це зі мною діється? Хіба Іван мене колись називав болонкою? Я вар'ятка! «Ну, ну, не прикрашай, прощу: чей ти для нього справді більше, ніж гарна болонка?»

Якби ти була для нього більше, він знайшов би час і відвагу спитати, чому тобі часом так до болю невиносимо сумно. Навіть... «Не продовжуйте, тітко Ельвіро, боюся ваших слів... я не хочу, як це робите ви: все заліплювати вінь-етками, яких не можна більше відірвати. Я приїхала сюди, щоб...» – «Чого ж ти засіклася?» – «Не засіклася. Я приїхала змінити повітря, усе змінити...» – «Змінити?» – «Ні, ні, зрозуміти... зрозуміти щось дуже потрібне на тлі цих страшенно високих гір».

Іван вернувся. Задоволено всміхається сам до себе.

– Ми дуже добре домовилися.

Мовчу.

– Спочатку вони навіть гадали, що я француз.

«Тітко Ельвіро, чому це Іванові вічно хочеться публіки та оплесків?» – «Тому, що він грає без фантазії». – «Ви його не дуже любите, правда?» – «Та хіба ж ти сама, ти...» – «Мовчіть, прошу вас, мовчіть... Вам не повезло в особистому житті, тому ви розгвинчуєте все, що іншим... Ви, як та акула, яка підпилює корабель...» – «Твій корабель давно підпилений». – «Це брехня, звичайна брехня!»

– Чого ти знову така?

– Яка?

– Як той пістолет, до якого не підійде жодна куля?

– Що це вічно, прошу тебе?

– Не проси, бо я нічого не маю.

– Навіть співчуття до мене?

– Це зайві, негарні слова... Отак можна дійти до...

– Раз треба й говорити.

– Раз треба буде.

– Так що?

– Не вірю словам.

– Кому, власне, віриш?

– Може, існує якась правда, що всі перепони перепалить, яка, мов краплина радія, все пережере, і...

– Сама собі суперечиш. Хочеш правду, але слів не признаєш.

– Правда – не слова, правда...

– Це ж вона?

– Правда – це діло... це діло, до якого нікого змушувати не треба.

– Не дивуюся, що лікар тобі прописав...

– Я не хвора, а просто...

– А просто капризна.

– Може, й не капризна, Іване. Не треба, не будемо продовжувати, я не хочу з тобою посваритися... ми ж не чужі, правда?

– Це залежить від тебе.

– Будь зі мною терпеливий... я просто страшно змучена...

– Від чого?

– Може, від... Навіщо про це тут говорити?

– Від чого? Навіщо про це мовчати?

– Від якогось... як це тобі пояснити... від якогось страшного суму.

– Жіночі примхи! Дійсно ні про що говорити.

– Гніваєшся?

– Ні.

- Я пошуткувала.
- Уночі теж шуткуєш?
- Іване...
- Кого Бог хотів покарати, тому...
- Тому дав жінку?
- Тому дав мармурову Венеру.

III

Ще два дні залишилися,.. Зміна повітря. Чого тільки не робиш ради цієї зміни? Іване, Іване, чого тільки не роблю заради тебе? Може, мене завтра приймуть у театр, може, так чудово навчуся грати цю роль... Хіба ж не чудово? Іван спить, як мисливець, що побачив оленя з золотими рогами. Дихає так рівно, як той, що діждався вищої справедливості. Не знає, що я граю, що я й сьогодні заграла, що він сам змусив мене грати. Учора я ще не знала про свій непересічний дар брехати. Чого ж я плачу? Хіба це мої сльози стікають на подушку? Правдиві артистки не плачуть своїми власними сльозами. Віднині буду змушена вічно грати, вічно, вічно, поки завіса не розірветься на шматки. Буду змушена грати задля того, щоб Іван міг між людьми ходити рівно, щоб міг самовпевнено гаркати й добре спати. «Як півень на банті!» – «Це знову ви, тітко Ельвіро?» – «Всі півні гадають, що курка безпроблемна істота». – «А далі?» – «Хочеш знати далі?» – «Так». – «Далі... всі курки вдають, що їхній півень непереможний», – «А хто цього не удає?» – «Хто не удає, того спочатку лікар посилає на зміну повітря, а пізніше, коли вже змін нема, мушиш собі знайти...» – «Мушлю?» – «Окремий бант». – «А як його немає?» – «То мушиш піти під ніж».

Боже мій, Боже мій, що це зі мною діється! Чому я така перечулена? Адже Іван спить, як немовля. Чому там на Голгофі не розп'яли біля Ісуса хоч одну жінку? Іван спить, бо він ціла людина. Ціла, як зерно квасолі, що складене з двох рівних частин. А я – як те яблуко, що на одному боці залишилося зелене. Мені вічно болить той зелений бік, вічно прагнеться мені сонця, хочу дозріти до повної солодкості.

Не спиться мені... не спиться, бо я вірила в зміну... зміну повітря, прозорого, без кінця і без дна... Іване, хіба ж ти не знав, що я червоно-зелена? Що той рум'яний колір мені хтось подарував ще до зустрічі з тобою? Чому ти про це не хотів знати, чому все віриш, що моє сотворіння започатковане тільки тобою? Ти гадав, що я... Ех, горе мені, бо ти нічого не гадав... ти мене просто розкріїв на клаптики і почав їсти. Я чекаю чуда, а ти чекати не вмєш. Я чекала свята, а ти виявився поганином. Я чекала третіх півнів, а ти нас обох зрадив... Замість злитися, ти мене навчив перевертати клеписдру догори дном, додолу дном... і вийшов з цього пісок... Боюся, страшно боюся пустелі. Я вірила в зміну, я хотіла йти далі, але ти не мандрівник, а просто турист, який не шукає, але йде по твердо викреслених стежках...

Мій сон пропав. Відкаюся, як левоцька жebraчка, що вибралася на прощу, і замість живої рани прибинтувала до ноги шматок баранячого м'яса: жалійте, мовляв... «Знову граєш?» – «Тітко Ельвіро, скажіть мені, хіба в житті щось дійсно перетриває до кінця?» – «Перетривають спогади, тільки спогади...»

IV

Всі ми говоримо: в моєму житті це прийшло так несподівано. Хіба не всі великі речі в нашому житті приходять несподівано?

Від тієї хвилини, як ти перший раз побачив мертве пташеня, починаєш розуміти, що існує смерть. Пізніше, коли втратиш батька чи матір, чи близького друга, знаєш уже напевне, що твоя смерть також неминуча. Та хоч як глибоко це все усвідомлюєш, твоя власна смерть є й буде для тебе найбільшою несподіванкою, як і твоя власна любов.

Вона дійсно прийшла несподівано. Я була тоді майже дитиною, себо ще не збагнула, що я вже не дитина. Так само не збагнула цього ані моя мати, якій тітка Ельвіра зробила дуже суворий закид: «Не гадаєш, що їй уже неприлично бігати в цих коротких спідничках і показувати цілому світові свої голі стегна?»

По вечорах я тітці Ельвірі помагала на пошті. Зайняття поштарки їй чудово підходило, здавалося, що вона від народження сидить за перегородкою і штампує листи... Звичайно в цей час приходив на пошту старий музикант Бюргер, приятель вуйка Олекси. «Добрий вечір, шановні дами!» – здоровкається, махаючи до віконця крилатим капелюхом. Як тільки він відійде, я біжу до дзеркала і дуже уважно шукаю на своєму обличчі прикмети, які підказали старому музиці, що я вже дама... Одягаю тітчин довгий плащ і велюровий капелюшок і знову біжу до дзеркала: «Добрий вечір, шановна й прекрасна дамо!» Як буду вже зовсім великою дамою, то куплю собі чорний капелюх з білим страусовим пером... «Цілую ручку, мадам!» – і я простягну з карети руку... Обов'язково з карети. А в карету буде запряжено пару білих жеребців з махровими, як страусове перо, хвостами...

І тоді вечером я так вертілася перед дзеркалом, як тітка Ельвіра прийняла ту несподівану телеграму: «Володя приїде завтра перед дев'ятою. Анна».

Анна була шуринкою тітки Ельвіри, Володя був її племінником. Вчився десь у Празі на правничому факультеті, і в кімнаті тітки висіла його фотографія, знята на якомусь маскарадї. Високий, стрункий, він стояв у білій мантиї. Коли я була менша, то завжди, як у родині зайшла розмова про Володю, я гадала, що він царевич.

І ось одного червоного вечора царевич прибув. Та не в мантиї, але в темно-синьому балоневому плащі. Мав відкрите бліде чоло, великі променисті очі. Це були очі, на які людина з першого погляду звертає увагу. Пара ширококромених, всерозуміючих, трохи зрошених сумом карих очей. Але Володя часом умів ними сміятися, як дитина. Це я помітила зразу ж на другий день, коли він сидів під високим горіхом у тітчиному саду. Ще трава блищала россою, було холоднувато, він сидів закутаний у вовняний плед і читав книжку. Тітка Ельвіра пояснила, що Володя слабує на легені, і лікар радив йому змінити повітря: «Багато з ним не розмовляй, щоб не втомився!» – «Не розмовляй! – хіба ж я вмю з ним розмовляти?» – «На, віднеси йому горнятко молока з медом!» і я віднесла майже навшпиньки, наче це не було молоко, але сонячний зайчик, який у кожную хвилину може мені втекти. Коли підійшла до нього зовсім близько, відчула, як калатає в мене серце, як тремтять руки. Боялася глянути йому в очі, хоч страшно хотілося побачити їх зблизька, зовсім зблизенька. Відклав книжку і всміхнувся: «Дякую, мала Ізольдо! Не вартий я такої великої уваги». «Чому?» – «Бо ще нічого для життя не зробив і вже поранився...» Мені було ніяково, не знала, що відповісти, хоч дуже хотілося

пояснити, що мене звуть Ірчею, а не Ізольдою. Хотілося знати, яку це книжку він так пильно читає, але боялася його томити і тому не питала нічого. Майже три дні я дивилася на Володю з-поза плота чи з-поза куща, як пес на нового хазяїна.

Він мене не бачив, читав. Часом поглядав на годинник і міряв температуру, записував щось до блокнота і далі читав. А я стою за кущем і думаю: в кожної дівчини є брат, а в мене немає. Якби він був моїм братом, я б зважилася спитати, що в тій книжці написано. Зважилася би присісти, і не було б мені страшно, якби він погладив мене рукою. Така в нього розумна й гарна рука, зовсім, зовсім інша, ніж в тітки Ельвіри та мами, ніж у вуйка Олекси, який ходить з жовтими, отруєними нікотинном пальцями. О, якби я мала такого брата, як Володя!

І снився мені сон: стоїть стара дерев'яна дзвіниця, ведуть східці високо, високо до великого мідяного дзвона, але я не можу до нього піднятися, бо вхід на дзвіницю замкнено на колодку. Висить важка іржава колодка, але ключа немає. Знаю, що він коло дзвіниці в траві, але не можу його відшукати. Страшно мені хочеться чути голос цього дзвона, до болю хочеться, здається, умру від жалю, як не чути його... І ось – приходить Володя в білій мантиї, без труднощів знаходить у траві ключа, вилізає на дзвіницю. Схопився за лину, і з-під стріхи вистрілила в небо зграя білих голубів. Весь простір заповнився луною, чую її серцем, чую руками, чую всім тілом, всім еством своїм, здається, що всі могили на цвинтарі від цієї луни відкриваються. Ще хвилиною і щось станеться... І одразу дзвіниця починає хитатися, тріщати. Володя разом з дзвоном падає з дзвіниці! Біжу до нього, лежить у траві напівмертвий, а на грудях у нього велика кривава рана... Плачу з безрадності... Він підводить руку і вказує на мої груди, і я страшно здивована, що в мене там також кривава рана... Я притулилася груддю до нього, раною до рани, і чим ближче, тим міцніше тулилася, тим легше мені ставало, бо я чула, що Володя видужує.

Ранком, як винесла в сад тітчин еліксир, він узяв мене за руку і сказав: «Я вас бачив уві сні. Був Великдень, і ви йшли цвинтарем, йшли в довгому білому платті з розпущеними косами... несли в руках білого птаха, і всі могили почали відкриватися...»

– Я вас теж бачила, – відповіла я і чула, як гарячий рум'янець залив мені обличчя.

– Розповіжте мені.

– Ні... не можу.

– А як дуже, дуже вас попрошу?

– Може, завтра... може, післязавтра...

Він так настоював, що післязавтра я розповіла все.

– Спасибі, мала Ізольдо. Не втікайте, побудьте трохи біля мене. Чи знаєте, що ви ангел? Ви пожаліли мене кволого, і тому вам приснився цей сон. Скільки вам років, Ізольдо?

– Чотирнадцятий.

– Якби ви були хоч крапельку старші, я б вам ще більше сказав, можливо, я б поспробував до кінця розгадати ваш сон... але ви ще...

– Це неправда, і тітка каже, що неправда...

– Маєте вже свою таємницю, Ізольдо?

Я кивнула на згоду головою і ще більше засоромилася.

- Вже завтра не прийду.
- Чому?
- Бо все хочете знати.
- Приходьте, я більше нічого не буду питати. Відтепер маєте право питати тільки ви.
- Про що?
- Про те, що вас найбільше цікавить
- Можу й зараз?
- Можете й зараз.
- Про що в цій книжці написано?
- Це вірші... Слухайте...

*Яблука доспіли, яблука червоні!
Ми з тобою йдемо стежкою в саду.
Ти мене, кохана, проведеш до поля,
Я піду – і, може, більше не прийду.*

*Вже й любов доспіла під промінням теплим,
І її зірвали радісні уста, –
А тепер у серці щось тремтить і грає,
Як тремтить на сонці гілка золота.*

*Гей, поля жовтіють і синіє небо,
Плугатар у полі ледве маячить...
Поцілуй востаннє, обніми востаннє:
Вміє розставатись той, хто вмів любить.*

І я його слухала кожного дня. Читав тихо, повільно, слідкуючи, чи розумію. На щодах у нього палав рум'янець, зіниці розширилися.

Коли я відходила додому, бачила, що він дістав термометр і дивиться на свій годинник.

Минало літо...

- Володю, покажіть мені той блокнот.
- Вас цікавить, що там написано? Гляньте.
- Сторінки блокнота були вздовж закреслені стрілами блискавиці.
- Що це означає?
- Це шпилі дуже високої гори... графікон моєї гарячки...
- Навіщо вам?
- Просто так. Граюся з життям. І трохи сам із собою.

Потім ми знову читали вірші, і йому враз не стало повітря. Закашлявся, якось протяжно, страшно. Підніс до обличчя білу хусточку й притиснув її до рота. Здавалося, що це не хустка, а білий птах, який вилетів з-під дзвіниці. На грудях у птаха з'явилася кривава пляма...

Кілька днів він лежав, не виходив більше до саду. Лікар наказав відпочивати. Тітка Ельвіра не пустила мене до Володі.

– Не ходи, дитинко, він може тебе заразити. Лікар казав, що його все одно приречено... і не допоможе йому жодна зміна повітря. Хіба що... Як складемо гроші, його, можливо, приймуть у той дорогий санаторій, де лікували колись жінку того магараджі. Може, оперуватимуть йому легені... хто знає, часом станеться чудо... Лікар уже писав... побачимо відповідь.

Цілий тиждень я молилася до святого Пантелеймона, що, мовляв, також був лікарем. Володя дійсно одержав згоду поїхати в той закордонний санаторій.

Через два дні мав виїжджати. Виглядало, що йому краще. Дивився у вікно, всміхався очима.

А мені здавалося, що помру, як Володю більше не побачу. Що він не видужає, як поїде з думкою, що я його зрадила, злякалася зарази. На душі в мене було так тоскно, так нестерпно важко, що я просила Бога дочекатися до ранку. Мама й тітка помітили, що зі мною щось неладно, і намагалися мені пояснити, що у Володі відкрита каверна, що в моєму віці не трудно заразитися туберкульозом... По обіді вони вибралися в місто полагодити якісь справи для Володі.

Я зайшла до нього без дозволу. Стояв при вікні. Не чекав на мене.

– Володю...

– Боже, хто вам дозволив?

– Володю, вони поїхали в місто... побудуть до вечора.

– Я передчував, що ми ще зустрінемось. Не турбуйтеся, мала Ізољдо, з-за мене, я не помру, я дуже хочу жити.

– Я не прощатися прийшла.

– Не будемо... не треба...

– Я... я, Володю, хочу бути вашою жінкою... Я не знаю про це багато, але я зроблю все, що хочете... Я вас більше всіх на світі люблю... Візьміть від мене все, що маю... все... все...

І я розіпнула на грудях блузочку, притулилася до Володі, крайне схвильована, нестямна від зворушення.

Він мене обняв і довго-довго гладив, і цілував моє волосся.

– Я хочу тепер... тепер, поки їх дома немає...

– Мала, гарна і чиста моя... Ти ж дитина, ти ж тільки пуг'янок... Я знаю все, я ніколи, присягаю, ніколи не забуду цієї хвилини. Але я старший і розумніший за тебе, і тому... мусиш зрозуміти, що це неможливо... Сядь, присядь-но сюди, зовсім близько, дай руку – і я тобі все поясню...

Потім він поїхав кудись дуже далеко, і більше про нього я не чула. Ніхто не хотів сказати мені правду – що з ним сталося. Лишив мені тільки свою улюблену книжку віршів...

V

– Іване, я мусила тобі про це розповісти, я мусила все сказати, щоб ти зрозумів... правду, ту, що сама прогризається на поверхню. Ти гадаєш, що я не вмю себе віддати, не вмю повністю. Це неправда. Але я вмю тільки тоді, коли це не стає епізодом однієї ночі. І мене це мучить, і це стіною стоїть між нами.

– Якби він був хотів, то був би тебе дістав з пір'ям і острожками. А мені даєшся з милості, з самарянського братолюбства.

– Я буду твоєю тільки тоді, коли це й для тебе стане питанням життя, а не питанням хвилини.

– Сплін! І через те ти мене будила? Я ж нічого не питав і не хочу знати про те, що було до мене.

– А якби ти мене був не дістав панною, і тоді не питав би?

– Ані тоді. Яке мені діло? Я живу своїм власним життям, і як ти є мою жінкою, я не стану питати того попереднього, який у нього був досвід. У мене свій досвід, і цього мені досить.

– Гніваєшся, Іване?

– Я гадав, що бозна про що ти хочеш мені розповісти, а виходить... Не будьмо сентиментальні...

– Та хіба можна, можна забути про того, хто нас перший навчив любити?

– Ти – як тітка Ельвіра: коли хоче мучити чоловіка, то приносить альбом з фотографіями своїх попередніх кавалерів. Пройшла доба альбомів з любовними віршами. Ще до ранку далеко, треба спати.

– Але я, Іване...

– Що знову?

– Я його справді любила. І коли ти зі мною розмовляєш таким голосом, мені... мені здається, що я любила його більше, більше, ніж тебе, і тому зміна повітря мені не допоможе...

VI

Білосніжними лебедями плывуть на небі хмари і, розтанувши в блакитній гавані, перетворюються в прозору мелодію. Під нами пащею льодової печери зяє провалля, на берегах якого, мов стадо дивовижних мамонтів, рядами паються сині гори.

Від збудного, насиченого смерековим бальзамом повітря сама стаєш світлою і чистою, і весь той тягар, що тиснув тобі душу, залишився там у долині, біля підніжжя гір. І весь той світ поза горами, просвердлений хмародерами, коминами та антенами, здається в порівнянні з цими горами гротескно штучним і нетривалим. Усе тут просте і зрозуміле, мов немає в житті завузлень, яких неможливо було б розвузлити.

Якби не крокував переді мною Іван, я б тепер співала на весь голос, просто так, з радості, що росте трава і світить сонце.

Іван мовчить і не оглядається на мене. Це перший день нашого короткого співжиття, коли нам обом не хочеться розмовляти.

Може, він образився вночі з-за Володі? Навіщо мені було перед ним сповідатися? Навіщо сліпому розповідати про схід сонця? І в ці хвилини, коли я дивлюся на його підстрижену потилицю, на його широку спину і юхтові черевки, Іван для мене виглядає зовсім чужим. Навіщо ж крокую його слідами, мов мене ведуть на мотузі з ярмарку? Хіба це справді та людина, без якої не могу жити? Чи прийде той день, коли в це дійсно повірю?

Не оглядається і, можливо, теж думає своє. Ще кілька днів тому я була б віддала половину життя, щоб довідатись, що він про мене думає... а тепер, після вчорашньої ночі, мені байдуже. Я відчинила йому свою святиню: ввійшов, не знявши капелюха, і наплював на мій престол. Що, якби я тепер повернулася непомітно назад, пішла б своєю власною стежкою? Чи справді не повернутися назад? Може, я дійсно заспівала б пісню?

Боже, що я говорю! – «Це ви, тітко Ельвіро, мене розгвинчуєте, відкручуєте, як гудзик від плаща... але я вас не слухаю». «Вистачило б тепер, щоб він на хвилину оглянувся і сказав гарне слово, і ти побіжиш за ним, як болонка». – «Чуєш, Іване, вистачило б пару добрих, правдивих слів... і я знову побіжу за тобою. Це я тебе з помсти і з відчаю весь час обмовляю...»

«Ти біжиш за сонцем. Та хіба твій Іван – сонце?» – «Він не сонце, маєте рацію, він не світить, а тільки світиться, як добре випрана сорочка. Іван – метеорит, що летить наосліп». – «Наосліп, і піднімає жінці спідницю». – «Це ваш вуйко Олекса піднімає». – «Я перед ним сховалася в мушлю». – «І проповідуйте звідти свою правду». – «Кожний проповідує те, чого не має. Хіба ти вчора вночі не проповідувала, а бачиш, як він тепер мовчить, бачиш? Поспішаєш за ним, а він тебе навіть не помічає». – «Люди, що належать собі, повинні йти однією дорогою». – «І ті, що не належать до себе, завжди вдають, що йдуть, мовляв, однією: один до шинку, другий до мушлі». – «Ні, ні, мовчить, ще не все пропало, я знаю, що Іван тепер думає про мене, я чую, що він оглянеться!»

– Іване, Іване, оглянись! Іване, стій, почекай!

Зупинився. Задихаючись, біжу до нього і теж зупиняюся. Стоїмо проти себе мовчки, дивимось одне одному в очі. Мені стає страшно, боюся, що крикну. Хіба це його очі? Хіба це його губи? Чому він так змінився? Господи, та ж він мене не пізнає, дивиться як на чужу, дивиться цими світлими крижаними очима... губи скривилися в гримасу, схопив мене за руку, наче кігтями...

– Що, як скину тебе в це провалля? – сичить на мене, стиснувши зуби.

Чую, як полотною, як холодіють у мене ноги: я вірю, що він здатний мене скинути, я розумію, що в цю хвилину він мене смертельно ненавидить.

Стоїмо ще проти себе кілька хвилин, стоїмо, як вовки з ворожих зграй...

– Прогулянку закінчено. Як хочеш, можемо повернути назад.

Машинально повертаюся.

– Іди ти перший, а я за тобою.

– Боїшся?

– Боюся...

Зробив кілька кроків, і я схилилася і зірвала край стежки дрібну жовтеньку квітку... Зірку, що дивилася на небо... Було б мені страшно жаль, якби я її більше ніколи не побачила...

Я несла її в долоні і крокувала за Іваном. У моєму серці згасали сподівання, хоч я добре розуміла, що буде між нами ще багато спроб зблизитися, поки ми назавжди розійдемося. В цьому останньому я не сумнівалася.

Як знайдеш між сторінками стеблину жовтої квітки, не відкинь її, вона була колись зіркою, що дивилася в небо й шукала сонця.

CICONIAE NIGRAE **(Чорні птахи)**

I

...Хмиз догорів... Скидаючи в попіл кумач пелюстків, дивовижний букет багаття почав поволі розпадатися... Сповиті димом якоїсь первісної ностальгії, ми мовчки сиділи біля вогнища і спрагло випивали останні заблиски догліваючої грані...

– Цей жар нагадує мені погляд з літака... Навколо густа, антрацитова темінь, а під нами червоною раною сіпається розбомблене місто... – порушив мовчанку колишній фронтвик.

– Немає на світі нічого загадковішого, ніж грань і людське серце... Назовні ніби все спокійне, все припорошене попелом безруку... а вистачить слабкого

подуву вітру, і від жменьки грані може згоріти весь цей великий ліс, – вступив у розмову артист і припалив від жаринки сигарету

– А мені здається, що це зовсім не грань, а купа коштовного каміння, схованого десь у найглибших надрах... Гляньте, чи не правда, гляньте, як воно дихає, спокушає, приманює... Та горе дістати цей скарб суджено тільки обраним, – закінчила сумно чорнобрива поетеса і схилила голову на долоні.

– Хто тут сумує? Хто знову втрачає віру? Хіба не знаєте, що поки існує хоч єдина жаринка, до того часу існує й можливість ще раз загоріти, ще раз спалахнути справжнім вогнем? – спитав я майже провокативно й кинув на приспане вогнище велику гілку сухої ялиці. Незабаром засичало, затріщало, і моя гілка зайнялася високим, якісним полум'ям.

– Цікаво, де міра цієї можливості? Якби цю гілку ти був кинув пізніше, то ватра погасла б цілком...

– Невже й у людському житті існує така міра? – всміхнулася поетеса.

– Я певен, що існує, особливо у взаєминах двох близьких людей...

– Воно, як на фронті... одного дня мусить дійти до головного удару сил, який вирішує кінцевий хід війни...

– Так. Щось переважить миску терезів на бік любови або нелюбови...

– Це, як екзамен... дуже важливий екзамен... Часом навіть не готуєшся до нього, а мусиш його складати...

– Я пам'ятаю один такий екзамен... було це на фронті...

II

...Було це на фронті... Наші частини зайняли напівнімецьке містечко К. Окрім руїн старої фортеці, готичного ринку і примітивної текстильної фабрики, воно нічим не відзначалося. Тільки що нас розквартирували, виявилось, що вода в проводах скрізь отруєна. Ми одержали від командування наказ негайно заарештувати всіх тубільців німецького походження. Переважна частина їх евакуювалася з відступаючим ворогом, а решта залишилася, чекала, мовляв, на нас... Як це не дивно, довелося нам заарештувати наших непроханих союзників, хоч я донині певен, що більшість з них дійсно сподівалася на нас як на своїх визволителів. Та війна є війна...

І ось підвечір того самого дня з'явилася в штабі якась чужа жінка. Шукала мене, командира.

Штаб знаходився в багатобарвній колишній приватній квартирі. Мій кабінет містився в якомусь будуарі, чи спальні для молодих... Крім різьблених меблів з карельської берези, найбільше запам'яталися мені голубі парчові тапети вздовж стін і велике венеціанське свічадо з двома кришталевими свічниками...

Привели її. Була ще зовсім молоденька, з великими невинними очима. Глянула на мене, як перелякана дівчинка, і коли я подав їй руку, так розгубилася, що зробила реверанс... Виглядало це дуже кумедно, але цим незграбним, напівдитячим жестом вона мене раптом підкупила. Венеціанське дзеркало відбивало ззаду її струнку талію, і коли схилила голову, на її шиї з'явилися дрібні золоті кучері... Вони мене чомусь до болю розхвилювали... Десь за містом били ще гармати, і будинок штабу після кожного удару міцно здригався...

Хто вона, що мала відвагу в таку пізню пору пробратися лавами підхмелених фронтівиків, йти одна затемненим, сповненим грізних візій містом?

Прийшла просити за свого заарештованого чоловіка, рахівника текстильної фабрики.

– Він не винен, що німцем народився...

Я знав, що він у тому не винен... так само, як не винен ані я, що був змушений позбавити його свободи.

Чекала на мою відповідь, але я вперто мовчав, і вона це вважала нормальним: той, хто виграв війну, не мусить на все відповідати.

– Сядьте...

Від утоми чи від хвилювання в неї трусилися коліна, і в розпуці не помітила, що сідає на край постеленої софи... Не помітила, можливо, ні того, що, крім нас двох, у кімнаті вже нікого немає...

Війна є свинство, і не шукайте в ньому жодної моралі. Яка ж то мораль, що навчала тебе призвичаїтись до вбивства, до руйнування людських здобутків? Хто спробував п'ять років вошивих окопів, хто майже кожного дня запивав свій страх горілкою, той знає, що таке спіткати в цьому пеклі молоду жінку, справжню і чисту, спіткати її не на вулиці, але в теплій, обжитій кімнаті... У таку хвилину не допоможуть тобі ні заклики, ні гасла... хочеться просто наплювати честі й смерті в очі, відчутти себе хоч на коротку мить людиною, яка має право на ніжність... а може, відчутти себе і звіром, загнаним на криваву бойню раніше, ніж він встиг запліднити лоно своєї самички... Ні загроза смерті, ні дисципліна, ні високоїдейне дресування цього звіра приспати не може...

Я глигнув на її руки, такі біленькі, так по-жіночому милі, і раптом відчув нестерпну лють до її чоловіка-рахівника, який ще не навчився нюхати їдкою запахом пороху й пального, не мусить по коліна відморозжувати собі ноги, як я... Чекають на нього в постелі ці великі, чисті очі, а він, ідіот, може, й не помічає їх... не цілує цих дрібних рук і не марить уже ночами про те, щоб ще раз у житті доторкнутися долонею до гладких купинок жіночих грудей, бо він уже наситився... його не вигнали з теплої постелі в хугу, як скаженого собаку...

– Відпустіть мого чоловіка, він вам нічого не зробив...

«За мене нема кому просити», – подумав я, і замість відповіді їй простими людськими словами, надав слово своєму зацькованому звірові:

– Ну що ж, як його дуже любите, насправді дуже любите, то... то спробуйте його визволити... звісно, не словами, але ділом... Це не гріх... і я, гадаю, не гірший за вашого Ганса... Буду на вас завтра чекати в такий час... подумайте... маєте цілий день часу про це думати... Це навіть менше, ніж зуб вирвати... Особливо для жінки... Я не заражений, боятися вам зайво... і наслідків не буде, як не хочете... Завтра вечором точно в цей час... Ніхто не знатиме... Як дійсно його любите, то вам це не трудно зробити... Даю вам слово честі, що відпущу його на волю... Ще завтра вночі будете його мати... Подумайте.

Стояла бліда, мов квітка білої кали... Аж тепер помітила, що ми так небезпечно самі, аж тепер побачила застелену білим трофейним простирадлом софу... У моїх очах блиснуло щось страшно дике й безсоромне, і вона відвела голову...

– Відпустіть його на волю... – прошепотіла, наче під наркозом.

– Ви чули, що я сказав? Чули?

– Чула.

– Подумайте до завтра.

– Подумаю...

– Ну так! – гукнув я голосом гравця, який дав шах... і не вистачило мені сили подивитися їй в очі.

– Мій ординарець вас проведе додому... там п'яні вояки, і без пароля вас все одно не пустять...

Вранці я вирішив глянути на її чоловіка. Це був рослий мужчина з блискучими цайс-окулярами на короткому носі... тип спортсмена й менеджера... Цікавився, чи його відвезуть у полон, і які там умови. Тримався бадьоро. Та дуже ввічливо.

Я знову й знову пробував уявити її в обіймах цього чоловіка, але тепер це мені давалося значно важче, ніж учора. Учора він ще був анонімом... учора я більше уявляв у цій ролі себе самого...

Нашу розмову я навмисне режисерував так, щоб нас було разом видно у тому венеціанському свічаді... Порівнював його з собою, уявляв себе в його золотих окулярах, переодягав його в нашу військову форму... «Він не дурний – це правда, але обличчя в нього якесь нудне, мов на рекламах помади на волосся», – зробив я накінець для себе дуже втішний висновок і відклав цю справу до вечора.

Приходили й відходили вояки – однополчани й чужі, здавалося, що за цих п'ять років фронтового життя весь світ перевдягли вже у військову форму... Часом я заглядав у дзеркало, уявляв обриси її фігури, шию, обсіпану ніжними золотими знаками запитання... Дав патрулям наказ негайно впустити її, якби прийшла... але дедалі все менше в це вірив. Від нетерпіння я листував у альбомі своїх споминів, шукаючи образи жінок, з якими був колись близький. Кого з них вибрати, яку б я тепер найбільше бажав побачити? Олю, Настю, Галю, Валю? Ось вони тихо відчиняють двері і входять... Але всі ці обличчя вливалися мені в те вчорашнє, невинне й розгублене, з пречистими, як у святих, очима... Вони на мене дивилися з докором, як на Вовка, що збирається проковтнути Червону Шапочку... «Прийде – не прийде, прийде – не прийде», – гадав я, підраховуючи чорнильні плями на промокашці, яка весь день терпеливо впивала фіолетовий зміст протоколів, знятих на допиті з арештованими.

...Може, в цій кімнаті кохалася якась м'язиста німкеня зі своїм чоловіком-гайматшютцером? Але ці лагідні голубо-білі відтінки? Звідки вони взяли в грубошкірого тевтона? Може, колись тут мешкали євреї... жила тут жінка, подібна до Рембрандтової Вірсавії... якій постригли волосся й кинули опісля в газ... Війна - свинство... Невже я не маю права скористати з цього свинства? Чи мало вони згвалтували наших дівчат? Можливо, що й цей рахівник... Якби в нього не було астигматизму, то й він одягся б у ту кляту німецьку форму, і він гвалтував би... А дома в той час ця вірна, білорука й оката сплітала б йому теплі душегрійки та рукавиці... За що вона його любить? Скорилася і прийшла мене, чужого солдата, просити... сама прийшла...

Він, мовляв, не винен у тому, що народився німцем... і Гітлер народився німцем, і Геббельс, і Гесс, і Ріббентроп... Та якби вони всі не народилися німцями, я не мусив би ковтати чад чилійської салітри... не мусив би виставляти хребет під кулі... На моєму хребті теж тепла людська шкіра... чутлива й боязка, що їжить не тільки від морозу, але й від жаху...

Ну що? Де вона? Де та, що так вірно любить свого чоловіка?

Тихенько постукали... Я сам відчинив... Простяг до неї руку, але не помітила цього...

– Ви прийшли... все-таки прийшли... спасибі... я знав, що ви розумні...

– Я прийшла... я, пане, прийшла вам сказати... прийшла вам сказати, що я всю ніч, цілий день про це думала... я ще відучора не замружила очей... все думала й думала... Я, пане, не можу цього зробити. Я, пане, не люблю його так міцно, щоб принести за нього таку велику жертву... Якби я його любила більше, любила так, як я насправді можу любити... то я б тепер залишилася тут з вами... а завтра, після того, як ви його пустите на волю... завтра я покінчила б зі своїм життям... Я воліла б умерти, ніж подивитися йому після того в обличчя... Але я, пане, не люблю його так міцно, щоб віддати за нього життя...

Я притерп на місці, скам'янів від подиву... Відчув, як у душі прокидається якесь дуже тепле й добре почуття до цієї напівдівчини, напівжинки... Була в цю хвилину така страшно безборонна, що я не витримав і погладив її по голові, мов рідну... Вірте, майже не заплакав... Попросив ординарця відпровадити її додому і ще тої ночі дав наказ випустити з в'язниці її чоловіка.

– Значить, не витримала екзамен?

– Авжеж, не витримала.

– А що було далі?

– Не знаю... більше ніколи туди не вертався...

– Бувають екзамени, здані на відмінно, та все одно жодної користі в них немає, – всміхнувся гіркувато артист. – Я колись сам був свідком такого зайвого екзамену...

III

...Я колись сам був свідком такого зайвого екзамену... Але навіщо забігати вперед? У всякому кінці свій власний початок...

...Це була жінка, яку не можна не полюбити... Коли побачиш її вперше, нехай це буде в натовпі інших жінок, мусиш повернутися назад, щоб ще раз подивитися на неї. Не тому, що була живою копією Мілоської Венери... Навпаки, вона була цікава тим, що дуже відрізнялася від інших жінок.

Ага, мужатка! – подумає хтось. Носила панталони і раз у місяць брила собі підборіддя... Ходила в панталонах – це правда, але була втіленням жіночості, і, мабуть, це її найбільше виділяло від її жіночого довокілля.

Була гнучка, спритна, вічно настроєна на очікування якогось дива... Її смаглява шкіра нагадувала мені одаліску... Любила театр. Так ми й познайомилися. Чоловік її тайно й тихо ревнував до всього світу, так, до всього світу, крім мене одного... Ще в молодості я дуже опікся на цих справах, а пізніше мені просто не везло... навіть на сцені не довелося через жінок стрілятися на дуелі... Завше мріяв заграти доктора Астрова, та не допускали, мовляв, ти не ліричний герой... Може, і правда... Почав я відтак грати отих неліричних, після чого стали мене вважати антифеміністом, а декотрі навіть... У нашій професії буває немало, як кажуть, «збочених»... Та годі не збочити: вічно граєш чийось чужу любов... кожна така роль тебе обкрадає, спустошує... і нарешті в хаосі чужих поривань, у какофонії чужих зізнавань у любові втрачаєш свої власні поривання і свої власні слова... Ті, що нам плескають, коли ми на сцені цілуємося до безтями, ті не знають, що ми вже насправді й цілувати забули...

Так ось, її чоловік... Він був педантом, тримався вічно якихось назавжди даних правил, любив ставити свої гіпотези й під ці гіпотези підганяти людей... Накінець і мене підігнав під свою мірку, і вийшла в нього схема: султан, одаліска і євнух – себто я, безплотний фемінофоб. Була це страшно банальна комбінація, але незвичайно ідеальна для того, щоб мати вдома святий спокій і забезпечити себе від несподіванок. Він був професором математики, ходив у шорах, і найбільше в житті дратували його несподіванки.

Та, не дивлячись на ці шори, ми з ним були добрими приятелями. Це було бездітне подружжя, і він мені часто відкривав свою душу, мовляв: є в мене посада, є жінка, є автомобіль, є дача, а дитини немає...

– Чому не хочеш мати від нього дитину? – спитав я її при нагоді.

– Він мені чужий. Як можна мати від чужої людини дитину?

– Але ж він тебе любить... Як ти була хвора, він плакав, боявся, щоб ти не померла.

– Моя смерть порушила б схему його рахунків... тому й плакав.

– Зроби його своїм, жінки це вміють.

– Це важко... він не має в собі нічого, що мені хотілося б мати, як своє... Хіба мені потрібно його газет, якими набиті всі його кишені, які він перечитує від першої до останньої сторінки... хіба мені потрібні його лекції з математики, які він ще й уві сні не перестає викладати... Цілий день не маю з ним про що говорити... а хіба ж ніч не є продовженням дня?

– Невже між тобою й ним немає тих інтимних і ніжних хвилин, які бувають між жінкою й чоловіком?

– Ти артист... що тобі про це інтимне відомо? У тебе все перед свідками, перед публікою...

– А може, це й не так...

– Гадаєш, що провокую тебе?

– Дурна... дурненька ти зовсім...

– Боїшся вогню? О, бідний! Як же літатимеш, коли попалиш собі ці гарні крила? У Чапека в «Житті комах» цілий рій таких, як ти, самозакоханих макогонів.

– Я не макогон... але наш приятель... розумієш, приятель нас обох!

– Ага...

– Приятель обох, і не гожуся до жодного трикутника.

– Шкода... я завжди гадала, що геометрія цікавіша за алгебру... Та все одно це в нас – трикутник. В одному куті миша, у другому сліпий кіт, а в третьому мишоловка, хоч ти це руками й ногами заперечуєш.

– Офеліс, іди в монастир!

– Чей не намовляєте собі, дорогий приятелю, що ви ігумен! Киньмо ці дурниці.

– Киньмо...

Часом ця кішка мене насправді міцно дряпала, але я страшно любив з нею гратися... Створилася дивна ситуація. Її чоловік сам мене запрошував до себе, і як я не приходив день-два, посилав за мною автомашину. Мовляв – веселіше в домі, коли ти тут. Виджу, передбачається мені роль домашнього паяца – не протестую, приходжу... Каже: відколи ти на неї впливаєш, вона перестала борстися, більше мене слухає, не сперечається... Поговори з нею, може, вона зміниться... зрозуміє, що в кожній порядній родині повинна бути дитина... Кому я своє ім'я залишу?

Я їй це все передав дослівно, і вона реготалася, як у приступі.

– Поставив репетитора наді мною. Ха-ха-ха... Добре, так будь репетитором, виховуй... Навчи мене любити...

– Я?

– Хіба не вмієш?

– Цей діалог ти мала б вести зі своїм чоловіком.

– Який ти дотепний! Хочеш знати, як це в нас виглядає?

– Ну...

– «Навчи мене любити», кажу. «Дурниці» – відповідає. «Чому?» – питаю.

«Та я ж твій чоловік, а не любовник!»

– Перебільшуєш, одаліско.

– Перебільшую, бо не люблю його.

– Кого, власне, любиш?

– Тебе...

Кілька тижнів я не приходив. Зарився в нову п'єсу, як лис у яму. Іде репетиція, викликають до телефону:

– Де ти, нещасний? – питає розхвилювана одаліска.

– Що сталося? – злякався я.

– Ти нічого не знаєш? Справді не знаєш?

– Ні... Не муч... що там, ради бога, сталося?

– Страшна річ.

– Яка?

– Надворі весна.

– Що?

– За рогом фіалки продають... – і почала по-дитячому просити: при-не-си мені хоч маленький бу-ке-тик... Мені страшно хочеться цих квітів...

– Квітів?

– Ага...

– Ну добре...

Я приніс їй два букети, навмисне приніс тоді, коли її чоловік був удома.

– Глянь, – звернулася вона до нього, – глянь, він знав, що ти іменинник, і прийшов тебе поздоровити. Дай мені один букет.

– Візьми, котрий тобі більше до вподоби, – відповів чоловік по-кавалерськи і вгостив мене коньяком.

– Навіщо ця комедія? – питаю її, коли ми залишилися самі.

– Хіба я не заслужила від тебе букет фіалок?

– Одаліско, це не театр!

– А що?

– Це життя.

– Ага..., нарешті починаєш і ти розуміти.

– Я все це розумів.

– Розумів? Невже?

– Чого ти, власне, хочеш?

– Чого? Тобі дійсно цікаво?

– Дійсно.

– Зніми на хвилину маску... будь трохи другом... тільки моїм, розумієш?

Кинь грати тьютора, все одно нікуди це не веде.

– Слухаю тебе.

– Я не хочу, щоб ти слухав.

- Знаю.
- Що знаєш?
- Хочеш, щоб я тебе любив, правда, одаліско?
- Говори далі...
- Але...
- Не можеш без але?
- Може... але це нечесно. Він мені друг, він добрий... трохи дивак, але чесний... Він навіть уві сні не допускає такої підлості з мого боку.
- Це підлість?
- Не зовсім, але...
- Але... Зовсім або не зовсім?
- Зовсім... Він би загинув, якби я його, незброєного, поранив... якби ти його покинула...
- Заради тебе?
- Так.
- Трусливий!
- Я?
- Не подобається тобі? Гадав, що заплачу, який ти страшно чесний?
- А може, нечесний?
- Нечесний, бо любиш мене й брешеш.

Це було вже занадто, і я не витримав. Схопив її й притиснув до себе так міцно, що в неї кістки затріщали... і відійшов. Через кілька день я переїхав до іншого театру.

Деся півроку після того я її зустрів на якомусь театральному фестивалі. Була там з чоловіком... була вагітна... Тримав її під руку і всміхався... Виглядали, як реклама щасливого подружжя. Було гаряче. Їй захотілося морозива. Боявся, аби не посковзнулася і побіг за ним сам. Залишив її зі мною.

- Бачиш, як воно просто? – кажу їй. – Я дуже за вас обох радий.
- Це твоя дитина.
- Як? Та ж ми тільки... ми тільки цілувалися...
- Тільки цілувалися... але після того... тоді вночі я думала про тебе... мені здавалося, що я з тобою...

Муж повернувся, і ми попрощалися. Більше я її не бачив. Чув тільки, що після того, як ця дитина народилася, вони розійшлися... і вийшла заміж за директора мого колишнього театру.

- Мабуть, від початку там у них бракувало живої жарини...
- Якби вона існувала, дитина б урятувала все...
- Часом чекаєш на якесь чудо, що тобі все розв'яже... якийсь прихильний вітер, чи що...
- Як у «Святій Іоанні» Бернарда Шоу... Пам'ятаєте, як нетерпеливо чекала на південний вітер англійська флотилія? І тому, що цей вітер не спізнився...
- А що, як він спізниться, що тоді?
- Хто вірить у чудо, той мусить одного дня дочекатися. Воно приходить несподівано, але завжди приходить, – сказала чорнява поетеса, – Я знаю з власного досвіду, що чуда існують...

IV

...Я знаю з власного досвіду, що чуда існують... Мене навчили вірити в це ще в дитинстві... Власне, моє дитинство тривало доти, поки я в це чудо вірила... Потім помер мій батько... Якось раптово й безглуздо... і я перший раз усвідомила, як страшно загрожене кожне людське життя...

– І тому, що наші дні так смішно ефемерні, кожна хвилина повинна б наповнитись якимсь великим змістом, – вставив артист.

– Так. Змістом, що перетриває наше фізичне існування... Не може бути, щоб це все тільки так марно, по-пустому існувало... Не може бути, що життя дано людині тільки з якогось недогляду... тим більше любов, тим більше вона не може бути випадковістю, як у гуски чуб...

...Але я вам хотіла розповісти про чудо... і тому мушу згадати при цій нагоді мою небіжку тітку... Це була стара діва, яку вічно хтось у родині успадковував... Колись у дитинстві вона втратила слух. Була так досконало глуха, що якби настав кінець світу зі всіма архангельськими валторнами й космічними вибухами, вона, нічого не підозріваючи, продовжувала б спокійно штопати свої панчохи... Ніхто цю тітку не любив, і вона цьому навіть не дивувалася... Але стався випадок, який мені зробив цю жінку близькою на все життя... Одного разу, залишившись у кімнаті одна, вона підійшла до мого роялю, підняла віко і пильно припала головою до інструменту, чи він не озветься... Це була її велика таємниця, яку вона, бідна, майже кожного дня повторювала... Коли я це вперше побачила, не могла заснути... Глуха тітка терпеливо вицікувала своє чудо й усе життя в нього вірила..., але була вже безрукою для того, щоб його зловити... Мабуть, я одна в домі це розуміла... Можливо, тому, що й я була сиротою...

Та чомусь калік і сиріт усі хочуть позбутися. Так позбулися і мене, пхнувши після матури першому попавшому женихові.

У нас народилася дитина... жила тільки день, і більше дітей я не мала... Але... але повних десяти років я пильно припадала вухом до нашого спільного життя, чи не озветься мені якийсь голос, що наповнить змістом порожнечу, яка створилася між мною й чоловіком... Я любила поезію, ще в дитинстві почала писати вірші... а він, передчасно зів'ялий, гадав, що його покликання є вилікувати мене від цієї химерної хвороби...

– Ходиш по хмарах... не можеш зрозуміти, що життя - проста і дуже реальна річ.

– Не тільки не могу, але й не хочу... Якби це було так, то воно, це життя, мені ні до чого...

– Хіба ти не задоволена тим, що маєш?

Можливо, що це був трохи натяк на моє сирітство. Принаймні я на ці натяки реагувала дуже чутливо.

– Невже ти не задоволена? – повторив.

– Так, я задоволена тим, що маю, але я хочу ще більше... хочу мати не плаття і не гроші...

– Знову витаєш у хмарах.

– Витаю, і мені за це не соромно... Як людина не визволить із себе своїх сновидів, то вона не живе...

– Це ти, ти не живеш?

– Я... бо я тільки сплю...

– Так спи і не муч мене своїми закидами.

Після цієї розмови він мене прозвав «сплячою красунею»... й життя перетворилося для мене в той мертвий роляль, звуки якого не судилося мені більше чути. Хтось зачинив на замок віко роляля і ключі забрав із собою.

– Чого ж ти його не кинула? – питаєте. Не кинула, бо я просто не знала, за що його кидати. Він мене ніколи не скривдив. Часом я навіть вважала його, як і більшість наших друзів, мучеником, який потрапив у тенета невдячної жінки.

Пам'ятаю раз уночі я прокинулася і бачу, він не спить... Лежить з розплющеними очима, позіхає, курить сигарету.

– Що з тобою? – питаю.

– Не знаю... важко мені...

– Може, тобі щось сталося? Щось приховуєш?

– Нічого не приховую... але мені сумно, що в тобі вічно щось кипить, і я цього не розумію. Навіть коли ти спиш, я відчуваю твій неспокій... Мені це страшно заважає...

– Не любиш мене? – питаю.

– Люблю, але мені важко з тобою.

– Що мені робити, щоб тобі полегшало?

– Не шукай неможливого... навчися ходити по землі...

– Буду вчитися, – пообіцяла я.

– Бач, я знав, що ти добра. Хоч ти «спляча красуня», а все-таки добра.

– Не називай мене так...

– Чому?

– Бо я не хочу прокинутися...

– То спи.

– Сплю... сплю... добраніч...

– І одного дня прийшов Царевич із далекої країни? – спитав співчутливо артист і запалив нову сигарету.

– Я це від початку передчував, – додав колишній фронтовик. – Цей сон – як натасована міна. Мусить раз вибухнути.

– Ні, цей сон, як та жарина... вона тільки присипана попелом...

– Всі помиляєтесь, – продовжувала вона, – всі помиляєтесь, бо Царевич не прийшов... а сталося щось зовсім несподіване.

...Був кінець літа... Чоловік любив рибалити, і раз у неділю відвіз мене на дуже мальовниче місце... Забрав свої вудочки, а я залишилася сама на березі річки... Часом він до мене ставився дуже толерантно, надавав мені можливість мріяти в його неприсутності... Викинув десь серед лісу або серед луки, на, мовляв, попасися досита, а я займаюся своїми реальними справами.

І тоді це було так... Світило сонце, але якось особливо, бо завжди, коли має щось статися, діються дуже особливі речі... Світило воно ніби не з одного джерела, а з усього широкого неба... А річка, прозора, мов у фінських мітах, виблискувала срібною поверхнею... Кидалася риба... теж срібна й прозора... Пахло водою, гіркуватим соком верболозу і ще чимось дуже зворушливим і приемним... Страшно хотілося мати більше слів, щоб це висловити, мати біля себе когось, хто б мені допоміг знайти це слово... когось, хто міг би пояснити, чому мене сповиває знову неспокій, коли навколо така блаженна тиша. Мені причулося, що десь близько стукає годинник, хоч на руці в мене жодного не було... Хтось підраховує хвилини, секунди... щось повинно статися... і відразу, мов у казці чи легенді, з'явилися на небі два чорні птахи... великі й стрункі...

Не ворушили майже крилами, летіли, як дві невагомi, уявні мрії... і приземлилися на березі моєї срібної річки.

Ніколи перед тим, ні після того я таких птахів не бачила. Лець торкаючись землі, вони граціозно ступали тонкими, мов струна, пурпуровими ногами по білому, розпаленому сонцем піску... У них було шовкове, темно-синє, майже чорне пір'я, довга, як у лелек, шия і червоний гострий дзьоб... Я сиділа, мов наново створена, до глибини душі вражена їх несподіваною красою і забувши в цю хвилину про все на світі і про себе... Хотілося висловити якесь неіснуюче чи давно забуте слово, хотілося зупинити час, зафіксувати цей момент у свідомості, викарбувати його струнким долотом на камені...

Як довго тривав цей екстаз, не пам'ятаю. Може, годину, а може, тільки хвилину... і птахи безшумно піднялися на крила і попливли кудись у блакить...

Я дивилася за ними зі сльозами в очах, і коли поволі отямилася, почала мене наповнювати безмірна, непізнана дотепер радість: радість від того, що все-таки існують дива... існує щось вище від наших бідних уявлень... щось більше, ніж те, що нам життя приносить кожного дня... існують вершини досконалості й гармонії... існує те неймовірне і нерукотворне, чого людина підсвідомо вічно прагне, за чим простягає своє серце... Тільки безкрилі, тільки сліпонароджені цього не знають...

І після цієї дивної пригоди я знайшла силу визволити не тільки себе, але й свого чоловіка з нашої добровільної в'язниці.

Як бачите, «спляча красуня» сама прокинулася і сама вирушила в світ шукати ту райдугу, що лягла між мрією і можливістю її здійснення... Може, цю мрію вона знайде в ніким ще не висловлених словах, а може, в серці свого забареного Царевича... знайде в тих жадібно самозабутих хвилинах, яких у житті так страшно мало...

– Жіноче серце, мабуть, ніколи не зітліває в попіл, – зауважив артист.

– Вона не могла б стати матір'ю, якби зітліло...

І я кинув нову гілку.

– А зараз черга за тобою, художнику. Сповідай!

– Я перший із людей зрозумів містерію ватри... я перший із людей спробував опанувати ці фарби, невелике тепло, це світло... його вкрав у богів і відніс людям. І хоч мене розпинали й живцем за це клювали, жарини цієї ватри тепляться в людських житлах, у всіх галереях світу, – чи поділений він надвое, чи натрое... чи пошматований фронтами й нейтральними зонами...

– А про себе, про людину не хочеш говорити? Боїшся прозрадити той другий бік, де світла немає?

– Ну що вам про себе сказати? Я вірю в цих чорно-червоних віщих птахів, і трохи в себе вірю... і вірю ще в те, що найбільше на світі чудо – спіткати людину, яка тебе розуміє з першого слова. А часом навіть і без слів... яка в тебе вірить ще до того, ніж ти цю віру чимось виправдав.

Я стис у п'ятьмі її руку, і вона мені відповіла тим самим.

...Можливо, що сьогодні я був дійсно скупий на слова... бо відчував, що ми, не знаючи про себе, все життя прямували до цієї зустрічі. І тепер, коли тут, біля ватри, ми були так близько, не хотілося мені це почуття ні роздрібнювати, ні підсолоджувати словами.

Ватра догоряла... і раніше, ніж вона перетворилася в сирій попіл, ми попросилися і всі четверо розбрелися спочивати і мріяти...

Єва ОЛЕАР

Украдений гріб

Частіше за всіх з родини Юлія приходила на гріб своїх батьків. Кожного разу зупинялась біля міських і позаміських жіночок, які перед ворітьми до цвинтаря спонукали малі букети зі своїх квітників, а може, і не з власних, тримаючи їх у відеречках у холодку. Хоч одну-дві квітки купила, бо так настирливо підсували майже до носа надійних покупців нарциси, тюльпани чи іриси, найбільш улюблені весняні квітки. Та серце не дало їй відмовитись від простих послів весни, сонця, спокою. Майже по-дитячому тішилась і слідкувала, коли зацвітуть у трьох кольорах квіти бузку під її вікнами. Ще її батько його посадив, що теж тут лежить вже більш ніж два десятки років. Бо це була улюблена квітка Юліїної мами. Інколи, зокрема взимку, коли жінок під цвинтарем не було, заходила у магазин з квітами, що неподалік Будинку смутку. Він був завжди готовий обслужити потреби відвідувачів цього місця.

Цвинтар вже був повний, всі ділянки, колись зелені газони, тримали тепер на своєму хребті хрести, кам'яні плити, різні монументи. Часом і не порозумієш, чому ті чудернацькі споруди придавлюють гроби небіжчиків, мов, «нехай пухом вам буде земля», як звикнуть вживати промовці у траурних спогадах.

Місце своїх батьків любила відвідувати сама. Хотілось їй так постояти край широкого двомісного гробу, почистити від хвоїнок, що ними засипала кам'яну плиту стара висока смерека, стоячи мовби на сторожі спокою батьків. Приносила в скляницю воду до вази з недалекої студні, щоб туди покласти скромні квіточки. Поправляла вінки, що залишались там після того, як за за традицією, один раз в році їх туди приносили рідні і знайомі. Юлія у той час приходила на цвинтар і кілька разів, бо одній було зтяжко носити вінки не тільки на гроби батьків, але й їх батьків і на місця відпочинку ще когось зі сімейного ланцюжка чи кількох знайомих. І свічники готувала, щоб їх у саме свято запалити. Але не скаржилась, таж і її місце колись тут буде.

У тиші, під ніжне шелестіння дерев, постояла, маючи в пошані цей міський район. Думки приходили самовільно, напливали картини давних спільних років, прожитих у сім'ї зі своїми батьками, братами й сестрою.

На цьому похмурому місці часом і смішно стало при згадці, як вона зі сестрою захворіли, були в хаті самі, лежали в нічних сорочках з дрібними горошинками в узорі. Юлія ці горошинки тихенько вистригувала, а потім обидві сміялися, не думали, що на це скаже мама, коли повернеться з роботи... З батьком любила блукати по осінньому лісі, збирати шипшину, малини. А гриби знаходили за приємним запахом. Постояли мить, вдихнули повітря, а тоді знали – ген туди потрібно прямувати. Та все те вже було...

У той день, нарешті, пішов довгоочікуваний дощ. Навіть радіо повідомляло, що, можливо, настане такий дефіцит вологи в природі, що врожаю не стане, пшениця не налле свої колоски, та й інші плоди не дозріють як слід, на-

стане голод. Які важкі, жорстокі і зворушливі слова науково підкутих людей! Та часто такі прогнози погоди і не збувались. Але тепер потішились у родині брата Миколи, бо на їхній садибній ділянці вже все засихало, що на початку весни посіяли чи посадили, чекаючи, як звичайно, доброго врожаю. Будуть свіжі овочі і фрукти, ягоди, малини, червоні і чорні порічки. Буде достаток засобів на зимовий час – все в пригоді стане, бо вже й онуки давно відставлені від материнського молока. На зиму наготують варення, компотів, джемів.

Микола надів короткий чорний плащ, на голову із сивим волоссям надягнув шапку з козирком, бо не любив таких, що скривали очі, як злодії, не хочуть бути баченими і пізнаними через злочини. Проте сива борода та зажовклі вуси від сигаретного диму могли б його захищати у таку ж соціальну групу.

Син Миколи пішов у канцелярію похоронних послуг повідомити, що родина поволі сходиться біля гробу.

У Миколи померла дружина. Олена була доброю дружиною і старанною матір'ю. Сильне почуття родинного зв'язку було її життєвим ідеалом і метою. Відчувала потребу бути об'єднуючим елементом родини, диригентом, мов у симфонічному оркестрі, зі всіма ознаками такого стану, бути у курсі справ всіх членів сім'ї. Філософією їхнього подружжя було жити своїм життям, не заводити великих дружніх компаній, не йти на близькі знайомства ні зі сусідами, ні зі сторонніми людьми. Вона, мати, тримала під своїми крилами, наче квочка своїх курчат, всю родину, спостерігала уважно, як діти ростуть й відповідно лікувала всі недуги. Микола не стояв осторонь такого «родинного вогнища». Був авторитетним у вирішуванні сімейних справ, намагався забезпечити дітей так, щоб не витратити зайво грошей. Переконаливо висував на перший план у розмовах свої погляди і проблеми, вмів завзято сперечатись, вимагаючи справедливості в різних інституціях, невідкладно вирішувати податкові чи інші фінансові справи кожного члена сім'ї, турбувався, де лиш трохи було можливим, заощаджувати, обійти обов'язки в оплачуванні, на його думку, зайвих витрат для домашнього господарства, не витратити грошей там, де пропадуть ніби у безодню, тобто не давати задурно гроші державі.

– Я б народжувала дітей, хоч і кожного року. Це ж так прекрасно мати навколо себе цю милу дрібноту, чути ще не зрозуміле галасування дитинки, тулитись до неї, пеститись... – колись, народивши першу дитинку, проголосила Олена своєму доквілю радість з материнства. Була задоволена, спокійна почуттями від того, що вийшла заміж за чоловіка-однолітка та однодумця. В обох були конкретні, давно з'ясовані уяви про їхнє майбутнє і майбутнє дітей аж до обрання школи, робочої посади, кар'єри. Не встигла Олена натішитись першонародженням малятком, а вже думала про онуків. Микола намагався споглядати у майбутнє скоріш тим напрямом, щоб діти не дуже виснажувались на роботі, але каса нехай достатньо наповнюється.

Олена була доброю домогосподаркою. Ніколи не бракувало смачної страви, солодкого тістечка, закуски, зустрічаючись в часі Різдва або Великодня, днів народження подружжя, дітей, разом зі своїми батьками, свекрами. А дітей прибувало щодва роки.

– Миколо! Ану, подай пелюшку, тримаючи на руках вже друге народжене немовля, – домагалась Олена.

Пелюшка лежала при її ногах, але від Миколи очікувалось подати її, бо так належало. Чоловік повинен допомагати матері при пильнуванні, догляданні за дітьми.

І так Микола подавав пелюшки, приносив зігріте молочко, кашу, носив все потрібне під час пильнування за дітьми. Кілька разів вдень ходив у магазин, щоб на кухні нічого не бракувало. Через два наступні роки все повторювалось. Прибув третій малюк.

Микола подбав і про машину, бо ж не годиться такій великій сім'ї з дітьми бути без неї. Роз'їжджав, куди було потрібно, по справам своєї робочої посади, а як діти росли, возив всю сім'ю за бажанням жінки. Та палив, палив сигарки, виходивши на двір, бо в хаті все-таки не годиться диміти. То вже була його особиста справа, ніхто не смів його в цьому обмежувати. Він дбав про певність і рівновагу сім'ї, тоді може собі дозволити скромний комфорт, розкіш.

Недовго «родинне вогнище» палало радістю і спокоєм. Олена захворіла, тільки-но випестила малюків. Безкінечні перебування в лікарнях, ординаціях, лікарства проти всілякої недуги. Діти доростали, а мати змушена була залишити роботу. Микола ще завзятіше пробував полагодити всі справи так, щоб сім'ї нічого не бракувало, хоч скромнішими стали їх будні. Та й обоє постаріли, посивіло волосся. Олена більш терпіла, страждала, але інформації про сім'ю збирала посилено, цікавилась всім, що в родині робилось, що цікавого у кожного в нових молодих родинах, доглядала, щоб і на городі було все виконано в агротермінах.

Юлія, сестра Миколи, стояла біля гробу своїх батьків з гарно укладеним букетом лілей, що принесла його в останню путь Олені.

Був уже час, призначений для укладання урни з прахом покійної Олені у землю, та однієї з доньок ще не було. Вона часто звикла запізнюватись при будь-якій ситуації, а сьогодні машина її не слухалась. Змушена була брати машину від чоловіка, щоб дібратись на цвинтар.

Працівник похоронного бюро, дбаючи за ходом обряду і поважно тримаючи урну, стояв серйозно, без слова, чекав разом зі всіма, поки родина буде готова виконати ритуал покладання урни в гріб і коли останній раз попрощаються з матір'ю, бабусею, дружиною...

Настав траурний момент.

Юлія, вся не своя, слідувала за цією церемонією. Була схвильована, сумна, нещаслива, роздратована. Вона ніколи не думала, що у гріб її батьків покладуть і родину її брата – його, жінку і сина, бо той залишився нежонатий. Тільки дівчатам було суджено вийти заміж, забезпечити своє майбутнє.

У день, коли брат повідомив Юлію про смерть Олені, одночасно запитав, чи є якась перешкода, щоб до гробу батьків вложити прах останків померлої Олені. Мовляв, це було її бажання, висловлене ще за життя батька Миколи і його сестер. А він як-не-як повинен був виконати таке важливе бажання дружини. У той момент Юлії не залишилось нічого іншого, ніж погодитись з такою уже готовою ситуацією.

А запитав її тому, бо Юлія залишилась одинокою після смерті своїх батьків, стала адміністраторкою їхнього гробу. Для Миколи було простіше покласти урну в готовий, утримуваний роками, гріб, аніж зносити дальші витрати за нове місце поховання.

Юлія не була спроможна приймати почуття, які впливали з похоронно-

го ритуалу. Не могла заспокоїтись, врівноважитись, її мозок не приймав цей момент. Дивилась на відсунену кам'яну плиту, в глині вже була виглиблена, невеликих розмірів, яма для урни. Перед покладанням ще кожний коротко потримав урну в руках, прощаючись з покійною Оленою навіки. Тільки син її тримав довше, гладив, навіть скропив сльозами. Турбота про матір кілька останніх років вже лежала на його плечах. Він був сильний хлопчина, вмів обертатись на кухні, порадив собі з різними домашніми роботами, повністю заступав матір. Він першим бачив її мертвою, ввійшовши в її кімнату.

Микола стояв біля нього. І кашляв. Весь час неприємно кашляв від сигарет. Дотепер цього не позбувся. Не мав сили перестати. Його натура не дозволяла обмежувати роками вжиту погану звичку.

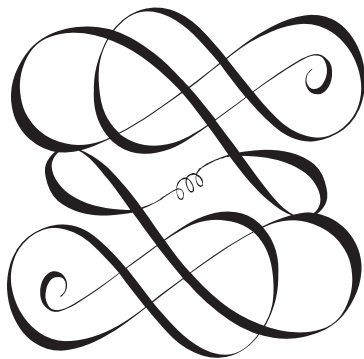
Робітники поклали урну у землю, загребли, посунули на місце кам'яну плиту, доньки небіжки поклали свої квіточки на гріб.

Ще прибігла рідна сестра покійної Олени. В руках тримала на зламаному короткому стеблі ще не розвинуті півонії з власного квітника. А що прийшла пізно, після того, як плита уже була закладена, це її не турбувало. «Ну і що, – коротко сказала, – нічого не сталося».

Доц і далі не вщухав, зливався зі сльозами Юлії. Вона відходила з того місця знервована, неспокійна, з роз'ятреною душею і серцем. Плакала. Не плакала від того, що не стало доброї жінки, матері, бабусі. Вона плакала, бо в неї «украли» гріб. Не жаліла того, що там вложили навіки прах Олени. Плакала, бо її відсунули, як ту кам'яну плиту.

Відтепер про гріб будуть піклувались вони, родина покійної Олени. Бо так вирішили. Лише легенько промайнули в Юлії думки про те, що наближається термін оплати за місце поховання. Та й час почистити його, потрібно ремонтувати, бо камінь місцями висипався. Таж він уже понад п'ятдесят років накриває сплячих вічним сном батьків.

Юлія вже не буде адміністраторкою гробу, хоч всі роки про нього дбала, там тихо розмовляла з батьками. Вона залишилась «тільки» донькою там похоронених батьків. Як гадала, тепер, здається, буде потрібен дозвіл їхньої родини, щоб знайти місце в тому гробі ...

МАДАМ З ПУДЕЛЕМ

Крокував вздовж річки невеликого містечка, яке Хвильовий назвав би *матушка провінція*. То й не диво, що він, свіжа людина, зразу впадав в очі всім стрічним, які затримували на ньому запитальні погляди. Запитально дивилися і його матово-темні очі на кротячі горбки, що купчилися біля пішника. Відмежуючись від навколишнього світу, оті землерії-відлюдники-самотники, створюючи свої досконалі підземні потаємні поселення, так і не звертали ніяку увагу ні на конкуруючі велетенські панельники з осугою сует людських, які піднімались через вулицю, ні на боже світло в небі, ні на манливо усміхнені жовті очка маргариток в траві. Так звабливо усміхалася і його жовтенька Маргаритка із щоками, всіяними ластовинням. Та Маргаритку руді цяточки на личку злили і він, наче косметичний маґ-лікувальник, натирив їх свіжою кротовиною. Диводивне *пестраки*¹ не щезли, зате появились рясні червоні пиршкики. Даремно Маргаритці пояснював, що в день святого Юрія вбив *спакруки*² крота, як робив це споконвіку його дід і прадід, щоб стати лікувальником всяких недуг, вона відсахнулася від нього.

Маргаритка його покинула, але манія натирати людську шкіру свіжим кротовинням в нього залишилася. Так як черв'яка привертав запах кротового мускусу, так і його привертав землерий, точніше кажучи, результати його унікальної підземної праці – свіжі глиняні тупі конуси, від яких йому тамувало дихання.

Над його родом неслося якесь дивне зловісне засудження, початок якого дала грішна пратітка Текля – за свою провину була проклята і породила буцімто не то цуценя, не то крота. І її племінник, його прадід Варфоломій, був також заклятий, казали, що утворився з *киртиці*³, куди несправедливий кривоногий брат Стецько його сховав під межу, щоб своїм голосом обманути *бірова*⁴ і виграти межу на брата. А порушувати межу селяни здавна вважали великим гріхом, навіть стару межу на полі не рушали, щоб нечиста сила – демон, який там нібито перебуває, не заподіяв людині хворобу чи іншу напасть.

Певно, потяг до кротовиння мав в своєму гені, успадкованому від своїх предків. Отакенні природні шапкуваті витвори його вражали, і він дрібно затремтів.

Присів на лавочку. Перед ним відкрився зарінок, покритий загораючими формами людських тіл у лежачому або зігнутому стані. Всі щось шушукали,

¹ *Пестраки* – діалектне слово, веснянки, ластовиння

² *Спакруки* – діалектне слово, тильна сторона долоні

³ *Киртиця* – діалектне слово, кротовиння

⁴ *Біров* – діалектне слово, староста села

а їхні дрібні неспокійні слова, дрібні важливі справи, як і дрібні інциденти пелехатого Педра, зрадливої дони Кончіти та запального дона Карлоса, неслися кругом, ховаючись у верболозі. На протилежному березі йогін з ознаками альбінізму застиг у сидячій позі лотоса. Цікаво, чи досяг би він душевного спокою, якби його почав натирати кротячою глиною? У всякому випадку його альбінізм би на час щезнув. А що так заплямовувати кротячою плямою флегму в дівчатиську, яке, сидячи на камінні, ремигає жуйкою і ні з того, ні з сього, фацає ногами у воду?

Його, сповнений жаги, погляд спочинув на сьогоденній боттічеллівській красуні з прихованими звабами в суцільному чорному купальнику. Надто активно цікавились її фігурою двоє загорілих гріховників: один світло-русявий, другий темно-русявий, і йому хотілося вихолощити їх, як хевурінів, і змазати їхні русяві гриви кротовинням.

Будучи студентом на нудних лекціях, розважався самопискою із зображенням саме отакої брюнетки в чорному суцільному купальнику. Коли перо обернув вгору, купальний одяг помалу зникав, і вродливиця стояла оголеною у всій своїй божественній красі. І знов, обернувши самописку-перо до первісного пишучого стану, жіночі принади помалесеньку прикривалися чорним купальним одягом. Було б цікаво на оцю живу, з плоті і крові, голу красуню з пружним тілом, надівати кротячий купальник Дрібно затремтів й силувано всміхнувся.

З розпачу його матні темні очі забредли на молодшій парі. Дівчина із соковитими стегнами тихенько скаржилася молодика з волоссям кольору сажі, який сидів, склавши на підібганих колінах, руки.

«... Пупом землі себе вважає... ще й розгорнув свій талант інтригана на всю широчінь... заперечить імовірність і...» – просюсюкала упівголоса дівчина.

У молодика, сповненого почуттям обурення, чорне волосся ще більш почорніло, стало таким темним, ніби його намастив коломаззю, руки у нього задрижали, і він сховав їх між колінами.

«Не наступай ще раз на ті самі граблі та не засувай розпечений спик в осине гніздо... Не утни дурниць...», – радив дівчині.

«...чи він змушений на людей пчихати?... вічно труїтиме наше життя ... сам насолоджується з пригнічення інших...» – дівчина витерла сльози тильною стороною руки.

Не зважаючи на нарікання незнайомки, він уявляв себе, як змазує її грайливенькі, соковитенькі стегна свіжою *киртицею*...

«Ось, погляньте, сьгодні моя Лілі вибрала для себе червоний колір, – на нього дивились свинцево-сірі очі мадам з малим білим пуделем, на якому красувався широкий червоний бант розміру, сливень завбільшки самого пуделя. Мадам, тримаючи Лілі на повідці, елеїним голосом йому далі сповіщала:

«В Лілі повний чемоданчик барвистих шовкових пантликів: рожевих, оранжевих, зелених, синіх, фіолетових, жовтих, а якого кольору пантлик підбере, таким оздоблюю її шию. Ось, вчора вибрала оранжеву стрічку, та й з оранжевим бантом ми прогулювались. А зараз в неї червоний», – безустанно лопотіла мадам з пуделем.

«А за яким смаком вона вибирає колір?»

«В міру потреби за собачим бажанням. Це – мудра кімнатна собачка».

«Чого вона невпинно вертиться біля мене?»

«Вона буде вертїтиса тільки біля такої людини, яка випромінює позитивну енергію, щоб набрати її для себе. Певно, у вас енергія позитивна».

«Так. У мене потужне джерело позитивної енергії».

«Я вас ще не виділа тутечки. Ви не тутешній, правда?»

«Ні. Я щойно влаштувався на новій роботі. Шукаю добру квартиру, тільки в ніякому разі не десь в десятиповерховому панельнику. Моїй натурі краще підходить цегляне житло».

«В мене, звичайно, є таке помешкання і я вам згодна здати кімнату, коли у вас потужне джерело отої енергії. А то й Лілі не буде проти, правда, любасику?», – і Лілі, кімнатна біла собачка з довгою кучерявою шерстю, блаженно присідала на гудзичник біля його ніг. Нагадувала йому рекламний пакунок, перев'язаний величезним червоним бантом.

«Чи вам, випадково, не буде на заваді моя віртуозна гра на піаніно? Бо попередній жилець виголосив, що моє бахкання по клавішах викорінило з нього всяку любов до музики, і, покинувши мою квартиру, навіть не попрощався ні зі мною, ні з Лілі».

«Ні в ніякому разі. Я людина з мистецьким духом, хоч, правду кажучи, в першу чергу такий собі епікуреєць – з доброю їжею й напоями».

Мадам з пуделем багатозначно на нього подивилася й провела до свого будинку. Він так само багатозначно подивився їй услід. А фігурка крутозадої мадам з пуделем була привабна, тільки без відсутності смаку в одезі. Дзвоникувата сукня кольору світло-зеленої ліметти з узором рожевого цвіту троянд, солom'яний капелюшок з оранжевими пучками квітів та рожеві рукавички виставлялися скоріше на сміховисько ніж на показ.

Простуючи хідником, вимощеним камінням, микуляв очима підсліпкуватого, мов кріт, на кротовиння в садку.

«Ваші землерії надто активні, купки шапкують невроком. Може, ви, мадам, кладете капелюшок на стіл, що у вашому садочку самі *киртиці*?».

«Ой, ні, ні... просто в мене м'який ґрунт. Чи вам відомо, що кількість *киртиць* в садку мала б відповідати рокам жителів?»

«Наразі постає питаннячко, чи жити довше, значить жити краще? А до того ж треба мати на увазі, що до старих кротових нор гадюки залазять на зимівлю».

Мадам притакувала капелюшковою головою.

З райською насолодою примостився в бархатному кріслі глиняної барви, що нагадував величезну кротячу купу. Такого самого забарвлення був і стародавній диван з високою спинкою та бархатні штори на вікнах, які звисали аж по самісінький ворсистий кармазиновий килим. Над ним висіла старовинна кришталева люстра, а столик з червоного дерева виділявся старомодним грамофоном з трубою. На всьому лежала печать старожитності, яку ще підкреслювала кімнатна сутїнь.

Мадам, поправивши зачіску гребінцем з перламутру, запропонувала йому турецьку каву.

«Обожною китайську порцеляну», – заявила мадам й піднесла крихітну порцелянову чашечку в рукавичках, всотуючи аромат міцної турецької кави.

«Вам зручно пити каву в рукавичках?»

«Це норов мого дворянського роду. Знаєте – шляхта!»

«Ясно, *белавіцька*⁵ кров... Аполлінер писав, що він у житті був лиш принагідним гостем. Гадаю, що я у вас, в такому розкішному будинку, не буду тільки принагідним гостем. У вас гарно, затишно».

«Гороскоп передрікав мені шляхетного рицаря».

«Я не маю довіри до гороскопів».

Вираз обличчя у мадам став владним:

«На матуральній вечірці я пишалася золотим кільцем з брильянтом, подарунком моєї мутті. Оскільки на руках в мене були єдвабні рукавички, під якими кільце не було видно, то я наділа його на рукавичку. Зразу всі очі сяли від заздрості так, як сяла моя коштовність. І не відчула, як один ловкий танцюрист мій перстень з брильянтом метко стягнув з мого підмізинного пальця. А гороскоп та мутті мене застерігали перед крадіжкою. Добре, що знайшовся двійник Шерлока Голмса, який віднайшов мій скарб».

«Гадаю, що перстень вам поцупив сам Володар перснів. Та ніяких ускладнень нема, мадам, розважимося музикою».

Сівши за піаніно, лицемірно запропонував мадам:

«Давайте, мадам, змінимо ваші звичні стандарти і зробимо з вашої малоцікавої, безфантазійної звички звичку ексцентричну».

«Яку ексцентричну звичку?» – в свинцево-сірих очах мадам загоріла іскра цікавості.

«Я навчу вашого пуделя, вашу Лілі, підбирати кольорові пантлики за супроводу класичної музики світових майстрів. Це тільки питання часу, коли все стане звичним для Лілі».

І так в наступних днях в будинку мадам з пуделем лилися акорди світових майстрів, Ліліна мордочка рилася в чемоданчику з барвистими пантликами, а мадам в захопленні кляскала у такт пальцями в рукавичках, з надітим брильянтовим перснем, по махагонієвому столику. Так тривало днів скільки і було втішно.

День випав погожий, сонячний, коли мадам, вигулюючи свого пуделя, землі під ногами не бачила, і стрічним чванливо оповідала:

«Ось, погляньте, моя Лілі змінила свої дотеперішні маньєри підбору яскравих стрічок. Тепер – це вже справжнє мистецтво!»

«Невже? І як, конкретно?»

«Це все заради старанного, дбайливого навчання мого нового жильця, мого чарівника. Коли він вранці заграє *Фортепіанний концерт* Вольфганга Амадея Моцарта № 21, моя Лілі тривожно біжить до чемоданчика і під впливом перлової музики вибирає для себе білий пантлик, наче ранні білі зорі».

«Таж він цілком спливає з її довгою кучерявою шерстю, що навіть не узнати, де шерсть, а де пантлик».

«Я не можу відмовити моєму чарівнику-жильцю та моїй Лілі ні в чому».

Опівдні мадам з пуделем на прогульці знов сповіщала:

«В полудень, коли мій чарівник-жильць цюцюркою грає на піаніно *Осінній вальс* Шопена, Лілі біжить до чемоданчика й приносить жовтий пантлик. Моя Лілі з прив'язаним жовтим бантиком сяє, наче жовте сонечко, гляньте. А пріоритетом нашого підвечір'я стає вечірня вітальня *Серенада* Франца Шуберта. Коли мій новий жильць її заграє, то Лілі зразу, під впливом хви-

⁵ *Белавіцька* - блакитна

линних емоцій, вибирає для себе фіолетовий пантлик. Повірте, у моєї Лілі є собача чуттєвість».

«Вірогідніше – собача нота».

Над ранком спостеріг у садку біля пішничка три свіжі кротячі купки. Три унікальні, лискучі горбки. У передчутті тривожних хвилин йому аж в очах потемніло. Ні в ніякому разі такої нагоди не прогавить...

Та в післяобідній час з трьох купок лишилась лем одна, останні розчавилися, щезли під слідами пневматичних шин, наче якийсь непотріб, покидь. Майстри привезли мадам щебінь. Було ніяк.

В кімнату увійшов саженними кроками. Злісно розсунувши оксамитові штори, з яких аж звихрилися пилиночки, похмуро й роздратовано звернувся до мадам:

«Не показуйте свою власну неосвіченість, мадам. В полудень я не граю Шопена, Шопен, його *Ноктюрн* – це щось інше, досконаліше, це – музичний шедевр, це – мелодія для душі. Не забувайте, мадам, що Шопен грав у кротячій темноті, бо його мучив кошмар. Я заграв вам та Лілі *Шлюб через кохання* Поля де Сенневілья».

«Як?... Шлюб? ...Шлюб через кохання?»

«Точно так. Шлюб через кохання. Чи, може, отримаю від вас, мадам, одкоша?».

В свинцево-сірих очах мадам побачив нерішучість.

«Значить, зміна...».

«Так, зміна до кращого. Буде горазд і не раз».

«А Лілі... як з нею?»

«Ось, так».

Енергійно вхопивши пуделя в руки, вийшов в садок і почав натирати його білу шерсть кротовиною, що дивом ще зістала непорушною. Лілі перелякано заскавуліла.

Визривши очі, мадам без пуделя хапнула ротом повітря і знекровлена кинула йому в лице зняту з руки рукавичку:

«То-то-то...»

«Мадам, не токуйте, як вальдшнепка на буку і не будьте психічною, краще пам'ятайте, що вам не варто ширити блуд. Якого ви дворянського роду, яка шляхта?! Крісла й диван у вас вицвілі з тріскаючими пружинами, ворсистий килим вилинялий, як стара лисяча шуба, кришталева люстра – імітація. У вас викривлені уявлення на світ, та не лише ваші уявлення, але й ваші пальці на руках викривлені, зате їх ховаєте в рукавичках. Давайте, я вам їх намащу свіжою кротовиною і вони напростяться. Або краще всуньте їх прямо в кротячу купку».

Повітря перетяли не вельми звичні для вуха виляски кротячої глини, яку ляснула прямо йому в обличчя і дерлася то в очі, то в ніздрі, то в рот. На якусь мить виблиско сяйво украденого брильянту.

Артритичні пальці мадам ретельно натирали його мертве обличчя кротовиною, а її голос тривожно шепотів: «Станеш кротом, любасику... нашапкуєш стільки купок, скільки зірок у небі...»

Аркадій ЛЮБЧЕНКО

Прихід українського письменника **Аркадія Любченка** (1899-1945) в літературу припадає на першу половину 20-х років минулого століття. Перші його оповідання «Гордійко» і «Зяма» з'явилися у 1924 р. Літературна критика, читацька громадськість дуже позитивно прийняли його новели та його першу збірку прозових творів «Буремна путь». Бере активну участь у літературному житті. У 1925 році він вже член літературного угруповання ВАПЛІТЕ, де познайомився з М. Хвильовим, І. Дніпровським, Ю. Яновським, М. Кулішем та П. Тичиною.

Продовжує новелістичну традицію української літератури. Микола Хвильовий про нього написав: «Це, мабуть, єдиний у нас художник, що його можна назвати новелістом. Це вибагливий, вишуканий мініатюрист, що, очевидно, буде продовжувати Коцюбинського в його європейських імпресіоністичних новелах».

Як зазначає Леся Пізняк у вступній статті до видання вибраних творів Аркадія Любченка, у ваплітянську пору майже всі члени організації побували за кордоном, А. Любченко та В. Підмогильний відвідали Берлін. (Пізняк Л. Той самий Любченко.//Аркадій Любченко. Вибрані твори. – Київ: Смолоскип, 1999. – с.13). Правда, ніде не згадується, що згадані письменники побували й у Празі. Чеська газета «Literární noviny» (2, 38/21, 1928, s.6) подала коротку інформацію: «Відвідини українських письменників. В половині листопада відвідали Прагу українські письменники А. Любченко та В. Підмогильний», а чеський журнал «Ктеп» (2, 1928-1929, s. 213) видрукував світліну Аркадія Любченка, з підтекстівкою: «А. Любченко – один з найкращих модерних українських письменників, оповідання якого перекладаються також на чеську мову». Справді, у чеському журналі «Signál» (1,1928/29, s. 166-173) у перекладі Яна Їржі вийшло оповідання Аркадія Любченка «Гордійко». Цей твір уперше було надруковано набагато раніше в альманасі «Гарт» (1, 1924 р.). Чеський перекладач Ян Їржі, готуючи переклад для журналу «Signál», працював, мабуть, з текстом видання: Любченко. А. «Буремна путь», Харків, ДВУ, 1927.

В ранніх творах Аркадія Любченка відчутний вплив творчої манери М. Коцюбинського та В. Винниченка, але водночас його творче обличчя формується і в колі однодумців М. Хвильового. Саме тому у його новелістиці явно відчувається вітаїстичний світогляд.

Сучасника творча манера Аркадія Любченка може тільки здивувати, мабуть, і тому, що після 30-х років його ім'я було вилучене з довідників, енциклопедій, з радянських частів його твори не друкувалися. І хоча Ю. Лавріненко у свою антологію «Розстріляне відродження» його не включив, на нашу думку, Аркадій Любченко до того відродження належить. Він не був репресований фізично, а морально. Замовчування і перелаштування боляче відбилось на ньому.

(ІЯ)

КРОВ

Взимку, вночі, на край великої лісової балки тихо, скрадливо виходили вовки.

Вони глибоко загрузали в сніг, бо лише недавно скінчилась заметіль, і довкола була буйна, пухнаста піна. Вони брели поволеньки, злегка похитуючись на гнучких лапах.

Їхні спини, шиї й морди були напружено витягнуті, вуха сторожко наставлені, всі рухи пристрасно скеровані вперед, – і віддалік могло видатись, що вони не бредуть, а випливають з лісових нетрів.

Край балки, де кінчалась звертиста стіна лісу й бовваніла внизу смуга кущів, вовки зупинились.

І ніби зникли – приховалися в затінку кущів.

Тільки один, обережний, поважний, обережно загрибаючи лапами, ступив кілька кроків наперед, до останнього куща, що стримів трохи осторонь. Звідси, з останньої схованки, краще можна було досягти зором велику лісову балку.

Тоді передній вовк злегка пригнувся, затопив очі в просторінь.

Стала надзвичайна тиша. Позаду вовків здіймалась висока суцільна стіна лісу, попереду лежала чимала кручена балка. Щерть налиту снігом і взяту обабіч лісовими стінами балку неначе охопили дві величезні волохаті лапи величезного й мовчазного звіра. Якби цей невідомий звір лише трохи ворухнувся чи тією чи тією або послабив ту чи другу, то з-під лап, волохатих і хижих, мусив би вихопитись бодай маленький звук.

Вовкові дуже хотілося почути який-будь звук. Так хотілося, що він мимоволі сам ворухнувся лапою.

Справді, прошарудів легесенький хрускіт, – від вовчого дотику хитнулася на кущі галузка, і з галузки посіявся сніг. Вовк здригнув вухами, настоївся.

І знову була тиша. Була ніч, кріпка ніч. У височині рясно палахкотіли зорі, долі незмінно й неможливо пашів розпечений морозом сніг. Так само байдуже, мов зачудована, лежала німа й дражлива своєю мовчазністю балка. Так само щільно й похмуро, дратуючи нерухомістю, стояв довкола ліс.

Ця убивча тиша весь час, скільки не йшли вовки, незмінно їх супроводила. Ніби все довкола зупинилось, завмерло перед жорстоким холодом. І ніби під цим небом не було анічогісінько живого, крім їхньої стомленої зграї.

Іноді, правда, зривався десь легенький шелест або лунав короткий потріск, що серед ночі здавалися особливо чіткими. Вовки, всі як один, поводити вухами, витягали морди, задирали морди д'горі і поривчасто, жадібно нюхали повітря. Та одразу ж переконувались, що це омана: шелестом зітхав великий шмат снігу, потріском легенько зойкала гілляка, скидаючи з себе зайву сніжну вагу.

Знову, як і раніше, наставала тиша.

А вовки хотіли звуків. Вовки дуже хотіли життєвих, хвилюючих звуків. Того особливого шурхоту, що від нього одразу захоплює віддих. Загадкового

шурхоту, що своїм наближенням бере всю істоту в солодкий і моторошний полон. Скрадливого шурхоту, що викриває наявність іншого живого створіння. Трепетного шурхоту, що від нього перекочується в горлі слина й хочеться облизатися. Шурхоту, що пахне кров'ю.

Вовки були голодні.

От уже багато разів минала ніч і наставав день, а вони, хоч як прикладали зусиль, все ж не знаходили поживи.

Вихрошерсті, сухоробрі, зігнуті в три погібелі, як саме лихо, або хижо насторожені, як сама жадоба, охоплені мукою голоду, вони покірно й невідступно тяглися одне за одним серед цих переплутаних хашців, снігових перев'їв, лісових нетрів.

Часами, щойно одійшовши, вони потрапляли на те саме місце. Потрапляли вдруге, втретє. Кружляли спантеличено, немов зачумлені. І вгадавши, що нічого поживного не може з'явитися там, де вони пройшли, вони з несамовитою злістю шкірилися на свого переднього, і той, ошкірившись у відповідь, брався іншим напрямком.

Що більше докучав голод, то більше зростала в них клетітна злість. Особливо вона виявляла себе вдень, коли менше можна було сподіватися на здобич і коли вони більше одсиджувались по закутках. Вдень найчастіше бувало так, що вони збігалися всі гуртом під захист якого-будь хашчовиння і, згорнувшись клубочками, щільно попритискавшись, гріли одне одного. На якийсь час поступався перед ними холод. Кожне лежало приладом, занурившись носом у шерсть, і бувало так, що запах нагрітої шерсті починав нагадувати якісь щемітні, знадливі, хвилюючо-теплі, хвилюючо-жадані запахи. Тоді під заслоною примружених очей, в напівдрімоті рясніше й виразніше починали перед ними химеритись спогади й сни, – гаряче, ще трепетне м'ясо, гаряча, ще терпкава кров.

Ці марення були такі сильні, так правдоподібно пахла кров, що прискорювався віддих і пристрасно роздувалися ніздрі. Їм уявлялись хижі гонитви, бистрі переслідування, лоскотна близькість жертв, лоскотне щастя жертви й жертви, – аж здригалися вони й злегка стогнали в хворобливому півсні. Прокинувшись, дехто поглядав незрозуміло, тривожно, роз'ятрено і тільки згодом, збагнувши дійсність та облизавшись, починав дивитися похмуро і перейматись злістю.

Саме в такі хвилини до болю смоктало в череві, ніби незносними кігтями там брало, стискало, і погляд у такі хвилини ставав зловісний.

Охоплювала рвучка злість на те невідоме, невідступне, нахабне звіря, що весь час бралось кігтями в череві. Безглузда злість на свої ж гарячі безглузді марення. Паморочна злість на своїх, обридлих уже до краю і таких же злісно-нетерплячих сусідів. Несамовита злість на тихий, дуже тихий, білий, дуже білий, і ніби насмішкуватий, обережний, безнадійний для них день, – вовча злість на все, що було довкола.

Коли ж день поволі одходив у безвість і коли його місце крок у крок м'яколапо, скрадливо починав заступати вечір, вовки відчували полегшення. Спокволу, згинці наближаючись з-поза дерев, сутінковий вечір ніби ніс із собою щось змовне. Вечір завжди був насторожено-хмурний, хитро-затайливий. За собою він вів ще більшу похмурість, скупчену похмурість ночі й загадковості. І саме звідси виникало їм полегшення. В цьому була для вовків відрада, бо в цьому була надія.

Вечір приводив нове життя. Довколишні речі скидали з себе неможливу одноманітність, прибирали нових форм і змісту. Тіні, відтінки й протіні обережним, нечутним наговпом збиралися звідусіль, наче в ліс поступово насувались численні створіння. Мінялись нещодавні обриси, і все ставало майже рухомим, – чи то стовбур, чи кущ, чи й маленька галузка.

У натовпі тіней, в таємничій рухомості виникав гостинний притулок для кого завгодно: для одних – спасенна схованка, для других – найзручніша засідка.

З вечора між вовками і всім, що їх оточувало, починав утворюватися зв'язок, виникала своєрідна змовність. Глибинною чутобою вони навдивовижу тонко розуміли все це навкружне життя і прекрасно вгадували, відрізняли найменші шурхоти, шелести, звуки.

Голод, знесилюючи їх тіла, підсилював хтивість, загострював, витончував чуття. Вони вміли завмирати в такому високому напруженні, що себе самих уже майже не відчували, оберталися в єдиний, суцільний натягнутий нерв і боялися, що їх серця стукають занадто голосно, що стукіт цей чути в лісі.

Багато разів минала така сповнена тиші ніч і наставав обережний, на-смішкуватий день. Минав день, і наставала таємна, змовна ніч.

Але нічого, нічого живого назустріч.

Останньої доби щось трохи змінилося: повітря ніби пом'якшало, а потім, наче клапті з білого зайця, почав падати рясний, пухнастий сніг. У повітрі ніби з'явилися свіжі, хай навіть віддалені, але давно вже нечувані запахи.

На жаль, удосвіта раптом стрибнув по верховіттях вітрець, лишаючи по собі струмись легенького посвісту. Ще не встиг розтанути посвист, як уже підкотився новий розгін вітру, сильний, поривчастий, що зухвало трусонув деревами, – дерева застогнали й почали хутко скидати з себе снігову падь.

Вітряга підхопив білу порохняву, жбурнув нею д'горі, закружляв, заскавчав, заслонило небо й верховіття пінястими звивами хуртечі. Майже до самого вечора тривало шаленство. Ввесь час падав сніг, і розпанаханий борвій кидався ним на всі боки. В заметах тонули кущі, виростали високі снігові пагорби, виникали несподівані перевії, видолки, закутки, що так само несподівано й швидко мінjali форми або й зовсім розсипалися.

Цілий день просиділи вовки в невеличкій угловині, під захистом приземних лапастих вітів.

Завір'юха вщухла надвечір. Почав брати ще міцніший, племенистий мороз. Вовки протягом дня й без того перемерзли. Вони відчували вже тоскную нехить до всього.

Але надвечір випогодилось. На заметах можна було сподіватися найсвіжіших слідів. Тоді легенько й надійно заскиміло в серцях. Вони внутрішньо стрепенулись, обтрушуючи з себе денну млявість, нудьгу й незручність. Дехто нетерпляче з хрускотом потягнувся. Дехто сласно плямкнув язиком. А дехто зразу низав вухами й припадливо почав нюхати повітря.

Інстинкт говорив, що тепер всяка звірина, як і вони самі, шукаючи собі поживи, почне виринати з потайних закутків. Потрібна тільки пильна увага, подвоєна обережність – і здобич на зубах.

Голод примушував скупчувати всі сили, щоб жити. Жадоба жити – щоб жити.

І от, переконані, заповзяті, з пильною увагою, з подвоєною обережністю, вони сьогодні крізь синій зимовий вечір вирушили в ніч.

Вони вгрузали по груди, по шию. Тільки місцями траплялись тверді видолки, що їх повилизував вітер, і можна було взятись стрибком.

Це смутило, дратувало, надарма стомлювало, а на випадок ловів могло утруднити гонитву.

Найгірше було передньому, старому вовкові, що перший поринав у снігопад, розбивав грудьми, розбризкував лапами, силоміць прокладав дорогу. І він не мусив ані чим виявляти, що йому найгірше. Він мусив поводитись упевнено, твердо. Він мусив бути невтомним.

Довго блукавши, вони сьогодні все ж таки натрапили на свіжий, ще теплий слід. Вони гарячково метнулись навздогін. Скрадались, чи бігли, чи летіли стрімголов, – ніхто з них не пам'ятав. Робили те, до чого швидко спонукувала невідома й владна сила, що враз їх опанувала.

Тільки згодом, упірнувши з розгону в глибоку снігову ковбаню, вони як стій зупинились.

Передній наслухався.

Решта теж тороплена й хтиво наставили вуха. Всі раптом збагнули, що запах сліду, замість міцнішати, послабшав, що трапилась помилка, що треба братися в протилежний бік, що передній, дурний передній, ненавидний передній...

Але передній вже встиг зміркувати й кинувся назад.

Вони за ним.

Це була скажена гонитва. Мчали, як вітер. Здіймали білу куряву. Одскакувала й знову наближалася балка. Гойдався обабіч ліс. Гойдалось небо. Кружляли зорі. Крижаний подих. Пекучий віддих. І серця хотіли впасти на сніг.

Зупинились несподівано. Свідомо зупинився передній, а решта стрімголов безладно налетіли на нього. В роз'ятреній уяві здобич хрумтіла вже на зубах, і, збившись до купи, вони поспіхом, навмання тикались заскаленими мордами, шукали наосліп тіла.

Його не було, але десь близько струменів різкий, сласно-подражливий запах.

Через хвилинку вони зрозуміли, що тут же, біля них, лежав ще не зовсім замерзлий, тьмяний кал лісової кози. Легітне, збудне пахтіння затуманило свідомість.

Вони відчули набряклі, важкі язички. Щедро почала набігати слина. В тривозі вони затупцялись на одному місці, бо сніг лежав тут збитий, а слід, як навмисне, плутався, несподівано губився десь...

Тоді спантеличено кинулись на всі боки. Не одбиваючись далеко, поспіхом вертілися, припадали до снігу, хтиво никали, нюхтіли. І там, де, шукаючи, пробігали, лишались в'юнкі петлі їхніх слідів. Власні сліди починали траплятися частіше й частіше. Дедалі починала брати тривога. Починав брати відчай.

Сталося так, що всі вони збіглись на невеличкій галяві. Захекані, збентежені, вони навіть не глянули одне на одного, але тут вкупі нагло й незаперечно відчули, що ловитву програно.

Млостю затопило їм груди. Вони до нестями ненавиділи одне одного, і кожний самого себе.

А де ж був передній? Де ж його досвід? Як він міг прогавити?

З паморочною люттю позирали вони на нього.

Незбаром почала обступати темрюча голодна тоска. Від неї хотілось за-

плющити очі, підвести морду і з найглибших глибин ества завити скаргу, завити безвихідно-лячно.

Стомлені, запорошені памороззю, зігнуті в три погібелі, лизнувши снігу й підібгавши хвости, вони повільно, приречено знову потяглися кудись навмання.

І один з них, якраз передній, з перевтоми заточився.

Це була страшна, вирішальна хвилина – якби він упав, його миттю розтерзали б.

Він інстинктивно зрозумів. Жах заглянув йому в очі і видалось, що власна шкіра, тріснувши на спині, посунулась геть. Хоч як після гонитви був знесилений, хоч усе довкола ходором ходило, але подих смерті його очутив. Смертельна тривога збудила в ньому свіжі, може, й останні сили.

Він, старий вовк, скупчив ці сили, одхилився трошки, ніби уникаючи удару, і різко вищирив зуби. Потім, намагаючись додержати внутрішньої рівноваги й здаватися непохитним (проте хитаючись), ступив іще кілька кроків обіч і, ніби байдуже, підвів задню лапу, – за своїм...

Ця вдавана байдужість, непримушеність, незалежність здалися для інших такими природними, була в них така життєва учепистість, така спокійність за себе, що загроза хутко одлинула. Дехто нюхав покроплене місце й зробив те саме. Зграя, притишивши дикий замір, поволі крадькома знову пішла за переднім – у тишу, в ніч.

Все ж таки вони чогось ждали.

Ніхто з них ані на хвилинку не припускав, що може загинути, бо так знадливо пахла в уяві чужа, гаряча кров. Наказувала вірити власна невсипуща, ярлива кров. І вела їх, сповняла безнастанною жадобою жити, невтомною пристрасстю шукати, невідступним бажанням змагатись.

Так потрапили вони знову до тієї ж самої балки, тільки до іншого, дальшого її краю.

Тут кінчалась звертиста стіна лісу. Вони зупинились, приховались у затінку кущів.

Передній ступив іще кілька кроків до останнього куща, звідки краще можна було осягти зором широкі, розложисті береги балки. Він злегка пригнувся, причаївся, затопив очі в просторінь.

Вщерть налита снігом, оточена густими, прямовисними стінами дерев, наче охоплена лапами невідомого звіра, що вічно спить чи дрімає, – балка ця здавалася великим озером, що його біла гладінь одразу ж мусила викривати появу першого-ліпшого створіння. Вона була зосередисцем, на якому, луною наближаючись віддалік, мусили збігатись різні звуки, – так говорив вовкам інстинкт.

Але звуків, життєвих, хвилюючих звуків, що пахнуть кров'ю, не було. Стояла надзвичайна тиша. Стояла іскриста ніч.

Передній почував себе погано: адже був він передній. Тоді, як їли востаннє, він завзято змагався, щоб бути переднім. Тепер він цього не хотів і пробував змішатися з гуртом. Але скільки він не відставав, даючи можливість себе випередити, в такій же мірі відставала решта, уперто лишаячи його попереду.

І не тому, що був це старий досвідченіший вовк, а тому, що виникла для всіх надто велика загроза, і ніхто не хотів бути переднім.

Ось і тепер старий відчував, що вся зграя, засівши позаду, скеровує свою

хтиву напруженість не тільки на довколишні явища, але й на нього особисто. Зграя – відчував – не може йому забути нещодавньої невдалої гонитви. Зграя ненавидить його, як і він її.

В нього з перевтоми чманіла голова. Перед очима плуталось морочне павутиннячко. Зашпори заходили в лапи, і колючий треміт проймав до кісток.

Вовк надсадно їжився.

Хвилинами холод, перебігши всім тілом, падав у сніг – наставало раптове, коротке полегшення. Тоді морочне павутиннячко починало сотатись з усіх боків, обволікало старого легенькою байдужістю, спокушало трошки замружитись, покуняти.

Вовк не міг собі цього дозволити, і вовк не міг себе перебороти.

І коли він замружувався, в його череві прокидався болісний смокіт. Вся істота аж стискалася, скрикувала. Скрикнувши, завмирала. Одразу ж і череву і груди затоплювала дивна, майже спорзна, як це бувало на тічці, млюсть. Вона хуленько розтікалася по жилах, п'ярко обтяжувала тіло, силоміць хилила на сніг.

Вовкові дуже хотілося лягти. Він аж ніяк не міг собі дозволити лягти. І він знав, що, кінець кінцем, не витримає, ляже – на смерть.

Несподівано в дрімотному мерехтінні повстала райдуга. Обидва її боки були пойняті туманом, який поступово кудись сповзав. Райдуга теж поступово танула. Від неї лишився довгий краєчок лісу, геть залитий весняним сонцем. На краєчок лісу викотився вухастий сірий клубочок. Вовк йому навперейми. Уже чує поперед себе кріпкий, лоскотний запах. Уже дочуває шурхіт чужих, божевільних стрибків...

Мов тороплений, здригнувся він, недоумкувато розплющив очі.

Таки справді поблизу шурхіт, – то чухався котрийсь із зграї.

Вовк досадно й докірливо озирнувся на шум, що міг їх усіх завчасно викрити, але йому у відповідь спашнуло кілька жовто-зелених погрозливих іскор.

Він поволі одвернув голову, вдаючи байдужого. Але він зрозумів. У племенистому зойкові жовто-зелених іскорок він уже побачив ту зловісність, ту мовчазну, заціплену зловісність, що завжди чомусь викликала в його пам'яті запах тліну.

З цієї хвилини почався в нього великий страх.

З почуттям самозахисту, злості й мстивості він готовий був хоч би й зараз ставити найрішучіший опір. Він знову озирнувся в їхній бік і теж погрозово, як і вони, блиснув очима.

Це була помилка. Гурт не любить погроз. Гурт, свідомий спільної сили й переваги, не зносить заперечень. Він у завзятті визнає лише покору, і лише покірний тоді має право обертатися в гурті.

Це була велика помилка. Гурт одностаино вищирив зуби до нього, готовий от-от кинутись.

Вовк, як і раніше, намагаючись вдавати байдужого й певного своїх сил, поволі одвернувся. Але цього разу він остаточно переконався, що позаду – немилосердне, рішуче. Він був до краю вражений. І хоч як старався, не міг уже приховати великого нестямного страху.

Найголовніше ж, найгірше – вони це знали. Вони знали, що він їх боїться.

Вони бачили його боязкість, невпевненість, розгубленість, нікчемність, його кінець. Це ще більше розбурхувало їхню ненависть, розпалювало ярливість, паморочило жорстоким наміром.

На ньому після довгих невдач та злигоднів одноставно збігались їх свідомі й несвідомі стремління. В цій точці силою табунного чуття почали вони, кінець кінцем, вбачати єдине поборення спільної загрози, найкращий вихід.

Вони чатували. Вони тільки ждали останнього найтруднішого внутрішнього руху, що мусив розтяти між ними і ним незриму павутинку, яка ще стримувала.

Передньому це було ясно. Він добре знав, що досить наважитись комусь одному. Тільки маленький порух – і край.

Від напруження в нього тонко задзвеніло в вухах. Балка хитнулася. Тілом перебіг остюкуватий, лихоманний дроз, і дуже чутно війнуло моторошним запахом тліну.

Зірватись? Тікати?

Але його притьмом наздоженуть.

Хай! Краще, коли в боротьбі.

Він тільки обережно, тихцем переступив з лапи на лапу, і дрижаки, метнувшись поза шкірою, болісно збігли в сніг.

Він уже не міг озирнутись, – навіть боявся зробити бодай незначний рух. Він був у полоні табунної, непереможної сили, що напливала на нього ззаду, лягала тягарем, паралізувала.

Зігнувшись, сидів він тепер нерухомо. Це поки що впливало на тих, які сиділи позаду, силоміць примушувало їх до такої ж нерухомості.

Він ухопився за останню надію і завмер.

І раптом завив. Тоскно, безнадійно і беззвучно – ніхто не чув. Він сидів мовчазно, як кам'яний. Але, охоплений великим розпачем і страхом, заціпивши зуби, вив.

Він сам собі здавався таким скривдженим, що не міг не ридати, і таким кволим, нікчемним, що хотів, дуже хотів покірно припасти до чийхсь невідомих, могутніх лап і лащитись до них, лизати, благати...

Ніхто не чув, але в нього у вухах грімко віддавалась луна – відгук власних ридань і жагучої скарги.

Далі він цього не міг зносити. Він був готовий. Він хотів, щоб швидше це почалося. Йому бракувало слини, щоб ковтати. В ньому зупинялось серце. Кров глушманно стукала в скроні. Голова ходила ходором. Голова палала.

Коли це шаснуло ззаду й рвучко метнулося повз нього в балку.

Ту ж мить метнувся й він.

За ними обома – вся згряя.

Це було блискавично.

Він уже мчав навкоси через балку, мчав навздогін за тим із гурту, що вихопився перший. Він уже знав, що це навмисне, що так зручніше нападати заднім на нього ж самого, що він тепер конче мусить наздогнати першого й затопити зуби в його горлянку, бо інакше ось-ось наздоженуть його самого й встрагнуть зубами в його ж власну горлянку.

Поспішай, кому сила! Зловчайсь!

Снігова повідь кипіла, вирувала під лапами. Ковбані місцями були дуже глибокі й доводилось кидатись плавом або рвучко хапатись, як на трясовині.

Снігова повідь одбігала так бистро, кущі й дерева шарахались так враженно, що здавалось: все довкола зрушило з місця, поспішає, летить...

Мабуть, ніхто з них ніколи не почував себе таким легким, спритним, як зараз.

І він, старий вовк, ще ніколи не знавав подібної гонитви.

Відстань між ним і тим, що мчав попереду, меншала й меншала. Проте він встиг помітити, що відстань між ним і тими, що мчали позаду, теж дедалі меншала.

Ті, що позаду, наближались.

Він чув уже їхнє дихтіння.

Вони майже його наздогнали.

Таки наздогнали.

Вони порівнялися.

Йдуть поруч.

Поруч.

І вони його не чіпають.

Ще не чіпають.

Чому не чіпають?

Як перекотилася перша хвиля страху, він одразу, ніби прозрівши, догадався, що діється насправді. Він почув поперед себе сильний, привабний запах тварини, почув хвилюючий тріскіт утечі, зрозумів, що вони всі гуртом знову переслідують здобич, яку першим помітив той перший, що рвучко метнувся повз нього.

Значить, його таки не зачеплять? Значить, він буде жити? Буде жити і жерти! Буде жерти! Бо ось уже близько жертва. Уже поміж деревами вона миготіла.

І він, сам собі віри не ймучи, до краю зраділий, збурений, швидше пішов навперейми, – так швидко, що старе його серце ледве витримувало.

Всі чимдуж ішли навперейми, випереджували одне одного, ярливо хапалися, змагалися, поспішали, щоб урвати кращий шматок.

У паморочній спразі, у захваті, в нестямі він майже не розумів, не пам'ятав, що відбувалось далі. Його сліпма кинуло на повалену тушу лісової кози. Його пащека механічно роззявилась, і зуби хутко встрягли...

Яке щастя! – гаряче, трепетне м'ясо, гаряча, терпкава кров.

Він конвульсійно здригнувся, і зуби не хотіли розчепитись.

Тим часом інші, одне одного штовхаючи, збиваючи, побиваючи, запопадливо рвали, зажерливо балували, – поспішай, кому сила! Вони давилися, ікали, сласно смоктали об'юшеними мордами гарячу кров, – поспішай!

Він сіпнувся знову, проте не міг розчепити застряглих щелеп.

Тоді все довкола хитнулось, закружляло, тягарем пішло кудись у прірву, і він також тягарем пішов долі. Десь у глибинах, торкнувшись дна, він відчув раптовий і такий страшний і такий солодкий біль у грудях, що серце його вже справді не витримало, розірвалось.

Витріщивши очі, він іще встиг помітити, що розтоплені зорі течуть по небу і краплями падають, падають у сніг. Встиг іще подумати, що треба знову сіпнутись, але не знав, що вже простягається в болючому екстазі, в мертвому похваті.

Він заважав їм – такий чудний, обважнілий, нерухомий. Вони щирились на нього, загрожували, навіть кусали.

Котрийсь насмілився і силоміць вирвав той шматок, що застряг у його на завжди заціплених зубах.

Гомель, жовтень, 1929 р.

ПУБЛІЦИСТИКА

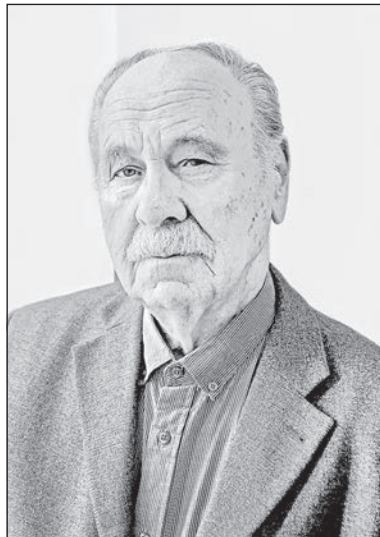
Микола ЗИМОМРЯ

ЖИТИ УКРАЇНОЮ ПОЗА ЇЇ МЕЖАМИ – ПРОЯВ МУЖНОСТІ

(До 90-річчя від дня народження Михайла Романа)

Замість заспіву: нерідко обстоюється думка про те, що читати ноти з листа – це високе мистецтво. Бо в цьому процесі прочитання відбувається справжнє осмислення музичного твору. Реципієнт читає ноти і чує музику, немовби вона лунала для нього, хоч диригент відсутній... Щоправда, він мусить бути справжнім фахівцем, для якого внутрішні пласти мелодії зрозумілі на рівні стану...

Чи пасує такий заспів для мого героя? Веду мову про особистість як острівця українства на словацькій землі. Це – Михайло Роман. Скажу одразу: образ добродія з Пряшева мені завжди нагадував і нагадує й досі людину, яка володіє криницею зі щедротами... Зрозуміло, передусім йдеться про живу воду! Наш діалог явив можливість пізнати чимало цікавого для широкого читачького загалу, зокрема, в Україні. Адже до неї, як до меду оси, прикипіли в епоху викликів тяжкі випробування ...

М. З. : *Як давно, так і тепер можна стверджувати: бути українцем навіть в Україні справа не з легких, якщо хтось не корчить із себе конформіста... Бо жити Україною поза її межами – це справжній прояв мужності. Що вже говорити про носія українства за межами України, скажімо, в Словаччині. Щоправда, якщо руку на серце, то саме тут, на словацькій землі, збагатили українознавство в найширшому розумінні цього слова такі носії українського слова, як, назвати б для прикладу, Любиця Бабота, Юрій Бача, Мілан Бобак, Юрко Боролич, Ілля Галайда, Степан Гостиняк, Йосиф Збіглей, Федір Ковач, Ганна Коцур, Юрій Кундрат, Федір Лазорик, Сергій Макара, Іван Мацінський, Микола Мушинка, Микола Неверлий, Олена Рудловчак, Мирослав Сополіга, Йосиф Шелепець, Михайло Шмайда, Іван Яцканин... Звідси – моє запитання: де нуртували ті джерела, що привели, зокрема, Михайла Романа до духовних змагань з проекцією на українство, а відтак – до тяжкої праці на українській ниві? Як склалося життя у світлі гасла: «будь, що буде»? Від босоногого дитинства – у сполучі з найближчими образами батьків – у учений світ ?*

М. Р. : Там, де я вперше побачив світ, часто можна ще й нині почути: «Не той хліб, що на полі, а той, що в коморі». Справді, є про що тоді говорити, коли б усе осмислити. Отакий собі факт: мені судилося жити у чотирьох політичних режимах: Чехословачина доби першої республіки, Словацька держава, Чехословацька народно-де-

мократична республіка і Чехословацька федеративна соціалістична республіка, а нині – сучасна Словацька республіка. Спочатку про своє дитинство.

Я народився 1 листопада 1930 року в маленькій місцині Кобильниці, що в Східній Словаччині. Село мало біля 30 домів і біля 100 душ населення. Його уродженцями були такі дві особистості, як святий Олексій (православний) та єпископ-монсиньор Білий (греко-католик). Обоє в дорослому віці виїхали і жили у США. Я їх, зрозуміло, не пам'ятаю. Майже усі жителі – українці, чи, як тоді казали, русини. На мальовничому березку була зведена пращурами кам'яна церква. Мурована святиня була побудована наприкінці 18 століття, фара та ще раніше і дерев'яна церковна греко-католицька школа. Батько Петро (1898-1972) воював на фронті Першої світової війни і був ранений під Тернополем. Хлібороб від діда-прадіда. Щоправда, землі мав небагато. Тому й подався в Америку, де вже трудилися його чотири брати. Опісля трьох років повернувся єдиний додому, а чотири брати, як чотири пори року, залишились за океаном... На жаль, так і не утримували контакти з домашнім г'аздівством. Здається, що загинули безвісти. Що ж, батько за зароблені гроші придбав шматок землі. Нас, на невеликому обійсті, зростало п'ятеро дітей. З-поміж них судилася сумна доля наймолодшому – брат Юрко помер трирічним. Батько мав за життєву формулу істину: «спочатку те, що мусиш, а потім – що можеш». Він повернувся додому патріотично настроєним і став захисником східного церковного обряду, а також кирилиці в середовищі, де панувала латинка. Служив куратором та кантором аж до літнього віку. Після 1945 року був тривалий час головою сільського національного комітету. Наше село межувало із словацькими селами, але дома і в селі під час мого дитинства люди розмовляли лише по-руськи, тобто українською. Вважали себе руснаками, хоч побутувала і назва – русини. 1936 року церковні школи у нас стали державними і викладовою мовою стала словацька мова. І я почав ходити до школи, учителем якої був чех А. Томек, мову якого я ані інші діти та селяни не знали, не розуміли. Для нас це була чужа мова. Ми надалі між собою розмовляли по-руснацьки. Чех після року залишив село і повернувся в Чехію. Прийшов учитель словак П. Дадей і так почалася словакізація села, зокрема під час Словацького штату (1939-1945). Ми, діти, с'як-так опанували словацьку мову, але дорослі надалі розмовляли по-руснацьки. Школа була однокласна, в одному приміщенні разом навчались діти всіх восьми класів. Тоді я нічого не читав, окрім підручників, бо не було що. Для мене справжньою літературою були розповіді літніх людей. Я прислухався до них, коли вони сходились у нас на дворі, щоб постригти волосся. А ще – дідусі, які нам розповідали різні пригоди з війни, про події, що сталися за роботою, про подорожі в Угорщину, як вони казали, «на мадяри», або в Америку під час випасання худоби... Цікавими були й оповідки з уст батька, коли ми разом орали або йшли на храмові свята (гостини) у сусідні села ...

Після закінчення п'ятого класу я поступив у горожанську словацьку школу. Та це й не дивно, бо батько мріяв мати хоча б одну «штудовану», тобто вивчену дитину. Доводилось мені 4 роки ходити пішки лісом та полем щодня за кожної погоди, а саме 12 км туди й назад. Найгірше це було взимку, коли випадало півметра і більше снігу. Часто я приходив до школи до нитки мокрим, замерзлим; я сідав біля печі під час уроків, бо учителі мені співчували. Спочатку я ходив ще з одним однокласником, сином столяра, але після першого року він перестав відвідувати школу. Однак я продовжував сам далі навчатися наступні три роки. Я вирішив, що за всяку ціну завершу горожанську школу. Хоч переді мною троє хлопців-«американців» рік-два ходили і залишили горожанку. Я пам'ятаю, що у всіх 4-х класах горожанки було нас всього два руснаки. Словацька мова для мене надалі була чужою мовою. Влітку, після повернення зі школи, я ще допомагав на батьковому господарстві і готувався до уроків лише вечорами біля керосинової лампи, а вранці, о 6 голині, вирушав знову до школи. Мушу знову повторити: в горожанці я не читав нічого іншого, окрім

підручників, бо ані в школі, ані в місті не було бібліотеки. Судилося читати лише молитовник та церковний календар.

М. З. : *Ваше життя – добре вмотивоване з огляду на істинні начала. Одне з них узгоджується з крилатим висловом: «Не той багато знає, хто багато прожив, а той, хто багато пережив». Які деталі запам'яталися, які Ви на відстані часу виокремили б із літопису прожитого й пережитого?*

М. Р. : Передусім – лихоліття війни. Це, без перебільшення, були найстрашніші для мене роки. Не раз і не два німецькі солдати збиткувались, примушували носити їхні валізи... Одного разу цілились на мене автоматом, бо якимось запропастився їхній кишеньковий електричний ліхтарик десь у нас на дворі. Так, страшно згадувати день, коли вранці на початку листопада 1944 року прийшли німці і наказали: упродовж години слід зібрати для себе найважливіші речі і накласти до воза та прийти на кінець села. Хто не прийде, того застрілять. Настав плач, йойкання, нарікання... Односельчан прагнули вивезти в концтабір за допомогою партизанам. Біля кожного воза їхав з нами німець, озброєний автоматом, понад 12 км в напрямку до залізничної станції містечка Ганушівці. Лише дивом нам вдалося врятуватися від концентраційного табору. Причина проста: не вистачило залізничних вагонів і нас передали словацьким ґардистам. Опісля довгих прохань і переконувань з боку мого батька, що, мовляв, наступного дня всі ми добровільно приїдемо на станцію, відпустили нас переночувати у містечко. Проте всі люди протягом ночі розбіглись по навколишніх селах і сховались хто-де аж до приходу фронту. Наша родина опинилась у знайомих, але не було де ночувати. Ми спали разом з коровами у стайні, щоб не померзли. Не мились, не переодягались, були у тому, що мали на собі в перший день. Наше село визволили радянські війська 18 січня 1945 року. Додому ми повернулись, власне, день до приходу радянських військовиків. Що побачили? Усе було розкрадено: домашня худоба, птиця, свині, вівці, бджоли, собачка – все пропало. Ми були щасливі: хоч дерев'яна хата залишилась уціліла і було де жити. Шукали у відкритому полі якусь їжу... Щось закопали ще восени, так, на всякий випадок. Адже досвід розуму завжди додає...

Десь у лютому 1945 горожанська школа в Гральтівцях, де я навчався, почала діяти. Кілька учителів не повернулись, загинули на фронті або в партизанських загонах. За три місяці ми «пройшли» весь навчальний матеріал. 1946 року я закінчив горожанську школу і постало вічне питання: що робити?

М. З. : *Розмотати клубок пам'яті нерідко означає «невинну» паралель: у грі й до розі пізнають людину. Та для Михайла Романа гра не складалася, чи не так? Як простелилося далі життя-буття від батьківської стріхи?*

М. Р. : Ви слушно зауважили стосовно життєвої дороги. За гру не говоритиму, бо там мені завжди бракувало таланту... Та розпочну з іншого. Грошей, щоб поступити в гімназій, не було. Ані урядником, ані священником я не хотів ставати, хоч батьки про те мріяли... Щоправда, я не вмів співати, а таким поганим священником, який був у нашому селі до війни (був «для себе» словацьким ґардистом), я не хотів бути. Нарешті, ми з батьком обрали професію вчителя. Коли вже учитель, то за його зізнанням, хай буде «руський учитель». В Пряшеві були дві учительські академії: словацька та російська. Але біда полягала у тому, що я не знав російської мови і боявся, що не складу вступних іспитів. Батько поскаржився знайомому священникові-деканові отцю Шудиху, який жив десь 12 км від нашого села. Всечесний отець сказав, щоб «у неділю зйти до нього». Сказано – зроблено. Духівник мені сказав, щоб я готувався з інших предметів. Отже, за його оцінку, «все буде в порядку»... На вступні іспити батько мене повіз, позичивши коні та віз від сусіда, на возі з деревом. Їхали ми вночі понад 30 км. Дерево продав і ми щасливо повернулись додому. Під час вступних іспитів я багато чого не розумів, однак склав усі предмети, крім ро-

сійської мови. На щастя, мене було зараховано. Батько повторив цю ж дорогу, коли мене супроводжував з метою влаштування в гуртожиток. Звісно, забрав ще «натуралію»: картоплю, квасолю, капусту, кукурудзу тощо. Під час навчання я жив у гуртожитку, який знаходився у тому ж самому будинку, де й академія. Спочатку платили продуктами, пізніше грошима. Їли щодня картоплю, капусту, чорний хліб, імітовану чорну каву і квасолю. Та часом доводилося й голодували. В одній кімнаті нас жило понад 20 чоловік. Дисципліна була сувора. Та я був свідомий цих викликів.

М. З. : *Зрозуміло, без освіти нема світу. Кортить дізнатися про особливості навчання. Зрештою, цікаво б почути з Ваших уст конкретні свідчення про названу установу. Якою видається на відстані літ згадана учительська академія?*

М. Р. : Радо це зроблю. Руська, тобто українська, учительська академія була заснована 1903 року завдяки намаганням єпископату греко-католицької церкви у Пряшеві. Зокрема, до цієї ініціативи чимало приклав зусиль єпископ Валій. Вона мала різні назви. Спочатку це була греко-католицька півце-учительська семінарія, яка готувала учителів та дяків (канторів) для церковних шкіл і потреб церкви. Викладовою до 1920 року була мадярська мова, крім церковного співу і катехізису. Під час міжвоєнного періоду викладовою мовою була т зв. карпаторуська мова. Догляд над школою та фінансово забезпечував її діяльність єпископат. Коли я поступив 1946 року в школу, то вона іменувалася Греко-католицькою учительською академією. Її директором був каноник д-р Степан Ґойдич, брат єпископа Павла Ґойдича. Викладачами були, як правило, священники. Викладовою мовою була російська, а б сказав, російська мова на кшталт «пряшівського» типу. Деякі розмовляли карпаторуською мовою, а окремі намагалися викладати російською мовою. Я не володів жодною. Обидві мови для мене були чужими. Спочатку все вивчав напам'ять, але часто не знав, що це означає. З першим річником ледве впорався. Але академію я 1950 року закінчив з відзнакою. До 1948 року опіку над школою мав єпископат. Єпископ особисто протягом року ходив на госпітації.

В академії до українського слова викладачі ставились так: якщо не вороже, то негативно. Нам ніхто не говорив, що ми є гілкою українського народу, що мова наших батьків це – українська мова. Всіх нас переконували, що ми є карпатороси, окремий народ. Та й російську літературу нам викладали лише до 1917 року. Там, в академії, я почав читати художню літературу. Пам'ятаю, що першим художнім твором, який я прочитав, була повість «Капитанская дочь» Олександра Пушкіна. Правда, багато чого я не второпав. Читав і словацьку художню літературу, але не в такій мірі, як було треба чи хотілося. Не було часу. Мусив заробляти гроші на власні потреби. Відвідував друкарню «Славкнига», де зустрів поетів Федора Лазорика, Івана Мацинського. Вони справили на мене велике враження. Вони ж були випускниками учительської академії. Тоді в мене виникла думка, що коли вони пишуть, то і я мушу щось написати і надрукувати в газеті. До того ж «Славкнига» друкувала російські та українські газети, як «Пряшевщина» (виходила двомовно російською та українською мовами) та інші новинки, журнали, книги. Я носив видання на пошту і заробив якісь гроші. Після 1948 року школа стала державною і поступово з неї відійшли учительлі-священники, прийшли нові освітяни. Серед них були й комуністи. Школа припинила існування 1950 року у зв'язку з реформою шкільництва. Цей навчальний осередок мав величезне значення для збереження ідентифікації русько-українського населення Пряшівщини. Випускники на селах ширили руську (народну, українську) культуру, стверджуючи національну приналежність, гальмували словакізацію селян. Там, в академії, я вступив у комуністичну партію. Сталося так: на урок релігії прийшов п'яний катехит і почав на нас, уродженців села, кричати, мовляв, ми мали б залишитися в селі, щоб дома пасти кози, а не забирати місця їхніх дітей (до речі, він мав 7 дітей). Тоді вступило в КПЧ кілька однокласників, щоб захищати свої права в школах.

М. З. : *Досвідчені подейкують: нова весна, нові й гнізда. Як склалися далі Ваші стежки, освітлені зеленими світлофорами молодості? Яка суспільна атмосфера панувала в освітніх осередках за тодішньої доби?*

М. Р. : 1950 року я став учителем, підписавши заяву-скерування: буду навчати дітей щонайменше упродовж трьох років. Спочатку працював у селі Камійонка Старолюбівнянського округу, може, біля двох тижнів. Потім мене перевели на посаду директора двокласної руської народної школи, що функціонувала в Пряшеві. Це була колись базова школа учительської академії, в якій проходили практику всі студенти, у т. ч. і я. Для мене це був великий виклик і завдання. Вчити дітей міста та й ще багатьох посадових осіб тодішнього крайового міста – це було велике завдання і відповідальність. Я був під суворим контролем. Всі сили я віддав для того, щоб школа була спроможною конкурувати зі школами міста, де повинна була посісти достойне місце. Так і сталося. Школа одержала нагороду у формі «Школа в природі». У дозвілля я відвідував драмгурток українського радіомовлення Чехословацького радіо, де брав участь у масових сценах передач по радіо, щоправда, російською мовою. Там я почав розуміти красу, силу, значення, а звідси – і вплив художнього слова на почуття людини. Також мене запросили працювати в «ЛьКР», тобто в народних курсах російської мови, які організувались у різних місцях по всій республіці.

Через рік мене перевели в Братиславу на Повереництво шкільництва, науки і мистецтва на посаду завідуючого відділом та інспектора руських (українських шкіл) Словаччини. Назва була українська, але шкіль українських не було, були російські, чи руські. Робота на повереництві була для мене справжнім університетом життя. Я не знав добре ні словацьку, ні російську (обидві мови були для мене надалі чужими). Моє життя ще ускладнювалось й тим, що від 1951/52 навчального року запроваджувалася в руські школи українська викладава мова у зв'язку з переходом на українську національність руського населення Пряшівщини. Та і цієї мови я не знав, не вважав себе українцем, бо ж ніхто мене цьому не навчав. Але важливо для мене, для мого фахового зростання було те, що мій керівник доручив мені перекладати педагогічні статті з російської мови на словацьку для потреб відділу (Адже ніхто у відділі початкових шкіл повереництва тоді не володів російською мовою). З бідою вдалося мені перекласти кілька статей (не було словників) спочатку для внутрішніх потреб відділу, потім за дорученням шефа друкував у газеті «Учительське новіни». Згодом вийшла брошура під назвою «Úloha rodičov pri výchove detí v škole» («Завдання батьків під час виховання дітей у школі», 1952). Книжка викликала значний резонанс і її розіслали у всі школи Словаччини. Відомий русист проф. А. Ісаченко, прочитавши брошуру, мене заохочував до перекладацької роботи. Мені виповнилося тоді 22 роки. Я був найщасливішою людиною. Став реальним давній мій сон – опублікована книжка під моїм іменем. Але я довго не затримався в цьому осередку, що звався повереництвом. Я переконався: опісля учительської академії бракувало знань; до того ж я не знав української мови і керувати українськими школами? А без знання мови і літератури мені працювати не дозволяла моя совість. Я вирішив поступити на педагогічний факультет, щоб здобути вищу освіту. Але мене хотіли звільнити лише з умовою, що піду вивчати українську мову, навчання якої щойно мало розпочатись у нововідкритому педагогічному факультеті в Пряшеві. Так я й зробив. Українську мову і літературу приїжджали нам викладати учителі з празького Карлового університету д-р Затовканюк і д-р І Нейдко. Але на педагогічному факультеті мене заваляли т. зв. партійною роботою, і я мав острах, що не зможу вивчити мову так, як належить учителю. Коли настала змога навчатись у Радянському Союзі, то я відразу виявив бажання. Проте на заваді була умова: слід скласти всі іспити на відмінно і пройти кадрову перевірку партійними органами. І тут – заковика. На мене була подана анонімна скарга. На щастя, я про це не знав. Про це дізнався лишень на кордоні «Чорна-на-Тісі – Чоп», де мені про це повідомив кадровик Міністерства шкіль-

ництва ЧСР, який нас супроводжував аж до Москви. Одне слово, мали місце зелені світлофори... Так, про суспільну атмосферу можна б говорити без упину...

М. З. : *Перші враження опісля того, як переступили кордон однієї шостої світу? Не завжди вдається угадати, яким випаде свято... Тому й кажуть: догадався, коли уже програвся... Звідси – орієнтація на мету поїздки в Україну, де судилося пізнати долю народу та його мову, звичаї, історію, культуру загалом. Хто спричинився найбільше, хто не впливає з криниці пам'яті, а залишається в її скарбниці?*

М. Р. : Не питаєте, бо могу відповісти: добрі або не вельми лихі. Може, не було у нас юнака, який би не носився із мрією опісля жорстокої війни побувати в СРСР. І я мріяв. Та моя – на відміну від багатьох – здійснилася. Їхали ми із Праги три дні і ночі в Москву в некупейних вагонах на дерев'яних лавицях. Загалом нас було понад 120 осіб: чехи, словаки, мадяри, русини (українці) з різних факультетів ЧСР. Ми один одного не знали. Довго, може, й дві-три години ми чекали в Чопі на вагони з радянськими коліями, зупинялись у Львові, Жмеринці, Києві та інших містах. Зупинки тривали 20 - 25 хвилин, однак часом тривали й годину та більше. Тоді ми виходили на перон – до нас підходили тутешні люди. Можна уявити собі, як були одягнені і ситі 1953 року. Проте усі були милі, щиросердечні, бо бачили чехів. Їхня поведінка мене сильно вразила. На пероні ми співали, танцювали, люди дивились на «чехів» (так нас всіх називали і в Україні). У Москві нас поселили в пізній вечірній годині у незатишному гуртожитку. Дали чай і – все. Що було далі? Сам запитую і сам відповідаю... Вранці чимало з нас з подивом оглядали один одного. Справді, виглядали ми нещасними, бо нас покусали клопи, сама кров проступала на сорочках! Особливо це тяжко переживали дівчата. Щоправда, всі ми скромно мовчали. Такого ми давно не зазнавали, хоч більшість з нас походила із села або робітничого середовища. Від столиці, яку ми наступного дня оглянули, були і в мене сильно позитивні враження. Адже після Праги і Братислави я більшого міста ніколи не бачив. До того ж, був вперше за кордоном ЧСР. Та головне – інше. А саме – мета і місце навчання в Україні...

Спільно зі мною їхали вивчати українську мову ще мої однокурсники з Пряшева: Юрій Дацко, Федір Ковач, а з Праги до нас приєднався Микола Штець. Ми були щасливі, що нас відрядили саме в Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка. Що ж, ми могли потрапити в Одесу, Дніпропетровськ, Львів або в інше місто, де вже навчались студенти з ЧСР. Однак там життя було далеко складнішим. В Київ з нами ще їхали й інші студенти, які потім навчались (десь понад 20 студентів) у стінах Київського політехнічного інституту, медичного інституту та харчового інституту. В університеті до нашого приїзду навчалось двоє студентів – чехів, акурат були на 5 курсі юридичного факультету. Ми прибули до Києва вранці, 5 вересня 1953 року. Затримались годину-дві на станції – такою видалася тодішня комунікація між Москвою і Києвом. Ми мали змогу познайомитись із атмосферою, яка на нас чекає упродовж наступних 5 років. На станції була велика юрма різного люду. Ми боялися за свої валізи. Потім нас поселили у різних гуртожитках. Нас, четверо, поселили в старому гуртожитку, що був на вулиці Жертв революції, № 3 (згодом її перейменували, назвавши вулицею Героїв революції). Місце у гуртожитку вже не було. Сиділи в темному коридорі розчаровані, очікуючи, доки вирішать справу. Поселили нас на першому поверсі разом з тяжкими інвалідами війни. В кімнаті було нас 12 осіб, без шафи, столика чи стільця. Оскільки кімната була розташована біля шведських туалетів, то не можна було відкрити навіть віконця. Мились у туалеті. Сморід страшний! Наше щастя, що неподалік була Володимирська гірка, де ми ходили надихатись свіжого повітря.

Того ж вересневого дня, після обіду, прийняв нас декан факультету (прізвище призабулося, здається, русист, бо більше ми з ним не зустрічались) і завів нас до студентів, майбутніх однокурсників. Так розпочалось для мене нове життя. Мали місце переживання від усвідомлення, куди я потрапив... Нам дома співали, що в Радян-

ському Союзи вже рай на землі... Та реальність я побачив зовсім іншу. Я захворів, відкрилась язва шлунка і майже два тижні пролежав у гуртожитку. За той час всякі думки приходили в голову. Але додому не повертався. Подумав, коли батько в Канаді витримав, не знаючи мови, то мушу і я. Поступово звик до нового способу життя. Мушу сказати, що викладачі дуже мило, тепло нас прийняли. Швидко ми знайшли друзів і подруг. Жовтневі свята 1953 року ми вже святкували разом. Різно впало в душу: не лише на вулиці, в магазинах, гуртожитку, в університеті, але й безпосередньо на відділені української філології частіше ми чули російську мову, ніж українську. А ми приїхали вивчати українську мову в українській столиці над Дніпром! Проте хлопці і дівчата із села розмовляли українською, натомість уродженці міст – російською, хоч володіли й українською. Українська мова, як до того часу російська чи словацька, залишалась для мене відчуженою. Однак інстинктивно я відчував, що мушу опанувати українською, бо це, без сумніву, моя рідна, материнська мова. Аж десь після XX з'їзду КПРС, коли тричі вислухав доповідь Микити Хрущова про злочини Йосипа Сталіна, я поступово ставав свідомим українцем... Жаль краєв мені серце. Стало жаль тих, які загинули за любов до українського народу. Й досі не можу забути образи професорів, зокрема таких, як Галина Сидоренко, Арсен Іщук, Ніна Тоцька, Федір Шолом, Павло Плющ, Євген Кирилук, Ілля Кучеренко, Ілля Скрипник та багатьох інших, які мене просто чарували своїми лекціями. Вони так по-людськи ставились до мене, як мало-хто в Україні. І все це допомогло мені стати українцем, полюбити українську мову, Україну... Мріяв стати таким викладачем, як вони. Таких добрих людей я більше не зустрічав. До речі, це було тоді, коли розкритикували історію української літератури Євгена Кирилюка (1902-1989), коли почалась нова хвиля критики українського буржуазного націоналізму. Викладачі були змушені бути занадто обережні, хоч і змогли сказати і неофіційну думку «поза записом», або «між іншим». Чи були секоти, тобто стукачі на нашому курсі, не знаю. За нами доглядала русистка, мила така пані Маргарита, дружина працівника ЦК КПУ. І ми про це знали, то й поводитись обачно. Хочу додати, що в той час приїхали вивчати українську мову також три студенти із Румунії, з якими ми теж подружили. Були у нас спільні болі і радощі, розчарування та надії.

М. З. : *З Вашої докладної розповіді стає очевидним факт: чеснота – то надійна візниця! Ви напрочуд щиро змалювали свій шлях до усвідомленого носія українства, тобто від руснака до українця. Так, глибокі ріки пливуть повільно. Ваша життєва історія може спонукати і уродженців материкової України прислухатись до тих джерел, що допомагають зберегти основи національної тотожності та зміцнити її ідентифікатори, у першу чергу, культуру рідної мови. Особливо тепер, коли на сході Держави вже котрий рік точиться війна за ідеали незалежності України.*

М. Р. : Болить мене, коли чую і зараз в Україні чи в Словаччині, що деякі люди цураються української мови. Не лише дорослі, але й студенти, які поступають у нас у вузи. Наприклад, в Пряшеві на різних факультетах Пряшівського університету навчається понад 300 студентів з України, ще одна добра сотня в інших вищих і середніх школах міста. Але не дають про себе знати, що вони українці, часто розмовляють між собою російською і їхній голос притумлений, ніби соромляться, що вони українці. А є серед них і талановиті студенти – співаки, танцюристи, любителі художнього слова, які можуть поширювати добру славу про Україну не лише добрими знаннями, оцінками, але вони чомусь мовчать. Кажу їм, що нас було лише понад 20 студентів в різних освітніх осередках Києва, але функціонувало у нас так зване «Чехословацьке земляцтво», і ми виступали в різних школах, заводах, навіть в театрі з програмою чеських, словацьких пісень, танців, знайомили учнів та студентів з культурою і життям Чехословаччини. Кажу їм, у Пряшеві діє Центр української культури, а ви не переступаєте його поріг. Чому? Крім знання плечима, відповіді не одержав.

М. З. : *Що ж, недаремно кажуть: спочатку в себе, а потім на себе... Йдеться про індивідуальне, що межує з материнським началом. Тому Ваші спогади мають винят-*

ково повчальний струмінь для інших чи інакших, про яких Ви щойно згадали. Як пропливло-минуло Ваше студентське життя в Києві? Кого судилося пізнати зі славетних доби 50-60-х років?

М. Р. : Одне слово, воно було прекрасним. Я вже казав, що у мене були труднощі зі знанням російської мови, не кажучи вже про українську мову. Навіть бував у лабораторії експериментальної фонетики, щоб правильно вимовляти окремі українські фонemi. Пані Ірина Сунцова (1904-1995), яка була ученицею академіка Л. Щерби, була терпеливою зі мною, простягала ложечку й дзеркало, щоб коректно вимовляти відповідні звуки. Упродовж семестру все це ми прогаяне наздогнали. А я краще вимовляв окремі фонemi, ніж уродженці степової України. Мені доводилось багато читати. Не лише художні тексти з українського письменства, але й з російської літератури та народів СРСР, а також зарубіжної літератури. Я прагнув бути на рівні з українськими студентами, бо вони те вже прочитали під час навчання у середніх школах. Усі іспити (а я нарахував 56), включно з державними, склав на відмінно. Диплом одержав з відзнакою. Важко мені повірити, що все це вдалося здобути.

Я використовував кожну нагоду, щоб збагатити свої знання. Нерідко зустрічався з письменниками на літературних вечорах в університеті. На подібні заходи було тяжко потрапити, але нас, «чехів», завжди запрошували. Так я спромігся побачити й почути голос Павла Тичини, Максима Рильського, Олеса Гончара, Юрія Мушкетика, Дмитра Павличка та багатьох інших відомих авторів. З деякими випало зав'язати приятельство. Неодноразово бував у гуртку молодих авторів на факультеті журналістики, де навчався Іван Драч, Микола Сингаївський... Відвідував театр, кіно.

М. З. : *Так, на рівній дорозі пагорбів ніхто не шукає... Мабуть, тому Ваші студентські студії природним чином переплелись з аспірантськими... Чи не так?*

М. Р. : В час, що припав на роки аспірантури, я ходив на літературні вечори, засідання комісії критиків у Спілку письменників України. Ще в роки навчання я пробував писати рецензії на твори пражських авторів, наукові статті та розвідки про творчість Тараса Шевченка, Івана Франка, про українсько-словацькі літературні контакти, про життя в Києві, ба навіть в колгоспах тощо. Допомогали мені консультаціями та порадами такі мої однокурсники, як відомий згодом поет Володимир Коломієць, перекладач Дмитро Андрухів чи історик Ярослав Дзира, з якими я дружив і після закінчення університету. До того ж, саме в Києві я намагався перекладати. Трудився з різними делегаціями із ЧСР, які не мали своїх перекладачів. Так я зустрів перекладачку Ганну Пашко, яка перекладала із чеської мови і попросила мене перекласти українською мовою роман словацького письменника Теодора Фіша «У вогні». Хто б подумав, що людина, яка ще чотири роки тому ледве читала художні українські тексти, а все ж здійснить переклад художнього твору українською мовою. Роман вийшов у видавництві «Молодь». Зрозуміло, що значились перекладачами дві особи: Г. Пашко і М. Роман. Родина Ганни Пашко, моєї співавторки, прийняла мене як свого сина. Не можу забути і гідно віддячитись їм за все, що вони зробили для мене. Я там себе почував, як вдома. Потім і моя родина не зірвала цю приятельство, що тривала до смерті батьків Ганни Пашко.

М. З. : *Тягне на поговорку: перемелеться, то й мука буде... Або: камінь, що качається, мохом не поросте. Тож, мій співрозмовник в Україні багато вчився, сумлінно жив і достойно вернув додому справжнім фахівцем-україністом... Що залишилося за стоп-кадром?*

М. Р. : Голосно сказано. До справжнього спеціаліста ще було далеко. Я був лише старшим викладачем кафедри української літератури філософського факультету Університету ім. П. Й. Шафарика. Разом зі мною повернулись в Словаччину і мої колеги Ю. Дацко, Ф. Ковач та М. Штець. З них тільки Микола Штець та я одразу стали викладачами факультету. Натомість Юрій Дацко став редактором газети «Нове

життя», Федір Ковач – викладачем гімназії. Перегодом він також став викладачем, а відтак доцентом кафедри української літератури.

На факультеті, крім педагогічної роботи, я ще за сумісництвом виконував рік посаду секретаря факультету, потім рік – редактора українського радіомовлення Чехословацького радіо у Пряшеві. Та я завжди мріяв про наукові студії в аспірантурі. Оскільки в ЧСР не було спеціалістів з української літератури, Міністерство шкільництва СР забезпечило мені місце на повний курс навчання в аспірантурі в Україні. Таким чином, я знову, після чотирирічної перерви, повернувся в Київ на кафедру історії української літератури. Нею тоді керував проф. Арсен Ішук (1908-1982), чудова людина. Викладачі кафедри прийняли мене дуже щиро і всіляко виходили мені назустріч. Науковим керівником призначили проф. Степана Крижанівського, доктора філологічних наук, який одночасно завідував відділом Інституту літератури Академії наук. Склав іспити і приступив до роботи. Написав дисертацію на тему «Радянська література в Словаччині в 30-х роках 20 століття». Захист відбувся 28 жовтня 1964 року. Офіційними опонентами були акад. Л. М. Новиченко та богеміст доц. А. М. Маляренко. Багато доброго для мене тоді зробили О. Мишанич, декан Філологічного факультету проф. М. Федченко, д-р наук, проф. Дзюбко, заступник міністра освіти, доц. А. Маляренко ...

Диплом кандидата філологічних наук було необхідно нострифікувати на філософському факультеті Карлового університету, щоб отримати атестат доцента. На жаль, процес нострифікації зазнав перешкод, бо ж випав 1968 рік, коли «Празька весна» закінчилася введенням у нашу країну радянських військ і військ країн Варшавського договору. Нарешті, все завершилось позитивно, бо два професори Карлового університету, а саме доктори філологічних наук Ю. Доланський і М. Томчік написали позитивні відгуки про мою дисертаційну працю.

Після нострифікації диплому я міг думати про здобуття науково-педагогічного звання доцента. Щоб можна було приступити до публічної габілітації – захисту потрібно було мати відповідні наукові роботи. З цією метою були опубліковані книжки словацькою мовою «Словацькі переклади російської радянської літератури в 20-40 роках» (1970) та «З історії словацько-українських літературних зв'язків» (1971), а також низка наукових статей у провідних журналах. Публічна габілітація перед Вченою радою філософського факультету Університету ім. П. Й. Шафарика відбулася добре. Офіційними опонентами були проф. Ю. Доланський, д-р наук, проф. М. Томчік, д-р наук та доц. О. М. Рудловчак, кандидат наук. На підставі успішного захисту міністр шкільництва СР призначив мене доцентом історії та теорії української літератури.

Згодом чимало прикросців судилося мені пережити у зв'язку із здобуттям професорського звання. Рівень тодішніх вимог диктував потребу мати 3 - 4 монографії та позитивні відгуки, надруковані у фахових журналах ЧСР та за кордоном; а ще – ухвалення по партійній лінії від первинної організації аж до Президії ЦК КПЧ. На спеціалізованій Вченій раді іншого факультету необхідно було виголосити габілітаційну лекцію, що передбачала принаймні три позитивні відгуки офіційних опонентів. Їх призначала спеціальна комісія з урахуванням обов'язкової участі під час виголошення лекції. У мене були видатні професори зі Словаччини: д-р Антон Попович, д-р філ. наук, д-р Ян Штевчек, д-р філ. наук і доц. д-р Федір Ковач, к.ф.н. Це дійство відбулося у м. Нітра. Після цієї процедури протоколи знову потрапляли для оцінки в руки спеціальної комісії, а відтак переказувалися Міністерству шкільництва СР та Президії ЦК КПЧ у Прагу. Для схвалення. Відтак Президент ЧСФР (у моєму випадку Густав Гусак) призначив мене 1980 року професором історії та теорії української літератури ...

М. З. : *Що й говорити? Шлях на своєрідну вершину наукової Говерли непростий. Може, тому набула сталого величини істина: у дорозі, що триває довго, й голка важка. Але радість іде не на одному колесі. В особі Михайла Романа масмо і вченого-літе-*

ратурознавця, і педагога, і перекладача. Що сказав би мій співрозмовник, коли хтось стверджує: після відпливу прилине приплив?

М. Р. : Подібне твердження зрозуміле, якщо вести мову про конкретику діяльності в різних ділянках, у т. ч. на педагогічній чи науковій нивах. Я займався усім, що приносило користь суспільству та науці. Використовував кожен можливість, щоб щось опублікувати в українських газетах і журналах, зокрема, в «Новому житті», «Дуклі», «Дружно вперед», а також і в словацьких та чеських періодичних виданнях. Друкував рецензії та наукові статті про українську літературу та її досягнення в Словаччині і великій Україні. Один час було у нас навіть небезпечно писати позитивно про українських письменників тогочасної України (бо й у нас відчувався процес русифікації), то я писав і про російських. Пишучи про українську літературу Словаччини, я намагався шукати передусім красу і добро, пробував довести до читача, що вона варта уваги, збагатить читача, що є складовою частиною не лише чехословацького, але й загальноукраїнського літературного контексту.

Коли став головою української секції Спілки словацьких письменників (1975-1990), то я вже вважав для себе обов'язком зосередити свою увагу на стан – місцевій прашівській – українській літератури. Писав статті, дослідницькі студії в українській, словацькій та чеській пресі, забезпечував переклади наших прашівських авторів на словацьку, чеську та угорську мови, на вихід творів наших авторів в Україні. Таким чином побачили світ антології чеською мовою («Ранок під Карпатами»), словацькою («Під спільним небом»), «Українська література в ЧССР», «Сльози та усмішки», «Серце як сонце»), мадярською («Пісня Карпат») та в Україні («Відкритий дім» і «Карпатська замана»). Прагнув постійно тим довести, що українська література Пряшівщини не дуже відстає від інших національних літератур ЧСР, хоч розвивалася і розвивається в складних умовах. Як на моє переконання, певною мірою мені вдалося у цьому переконати літературну громадськість. Тому й не дивно, що в Ужгороді, Тернополі, Львові вийшло чимало творів наших авторів. Можу похвалитися, що мені вдалося написати кілька статей про Т. Шевченка, І. Франка (був організатором двох міжнародних конференцій, присвячених цим творцям української літератури). Досліджував творчість сучасних українських авторів, зокрема шістдесятників. Тишить мене факт: вдалося переконати словацьке видавництво «Словенський спісователь», щоб видало роман «Собор» Олеся Гончара швидше, ніж в Чехії. Опублікував кілька десятків відгуків про твори українських письменників у словацьких та чеських журналах. Отже, приплив мав місце, як і після негоди – радість...

М. З. : *А все ж цілком слушним може бути формулювання стосовно доцільності думки про Михайла Романа як вченого. Звідси – кортить почути з перших уст про Вашу наукову діяльність. А ще – виокремити б ті наукові позиції, які відкрили читачеві творчість Василя Гренджі-Донського, Федора Лазорика, Федора Іванчова, Івана Мацинського, Сергія Макари... До слова, в одинадцятому томі багатотомника «Твори Василя Гренджі-Донського» (Вашингтон, 1990) виокремлений і Ваш голос. Адже Ви, либонь, першим на шпальтах газети «Нове життя» від 6 грудня 1974 року подали сумну вістку про відхід Василя Гренджі-Донського (1897-1974) за межу Вічності, чи не так?*

М. Р. : Яюсь я вже говорив Вам, добродію Миколо, що я завжди обстоював думку: слід концентрувати усі зусилля для дослідження прашівського пласту українського письменства і ширше – української літератури в Словаччині. Тривалий період я займався ще й словацько-українськими або словацько-російськими літературними контактами. Написав монографію про «Життя і творчість Федора Лазорика», «Федір Лазорик – поет Пряшівщини», «Життя і творчість Федора Іванчова», «Література і час», власне, знакових авторів нашої повоєнної літератури. Вагомою була синтетична монографія «Шляхи літератури українців Чехословаччини після 1945 року» (1979). Брав участь у написанні підручників з української літератури радянського

періоду та Чехословаччини для середніх шкіл і вузів. Не було повоєнного українського письменника Словаччини, щоб я про нього не написав бодай одну статтю або рецензію. Свідчать про це й збірники «Роздуми про український літературний романтизм» та, зокрема, збірник «Українська література Словаччини очима рецензента». Зрозуміло, про названих Вами письменників я писав також. Неабияке відчуття смутку я мав тоді, коли було опубліковане моє прощальне слово про Василя Гренджу-Донського, який похований у Братиславі ...

До того ж, я викладав упродовж 1960-1990 рр. українську літературу радянського періоду у Пряшеві. Коли мене «звільнили» з факультету (1991), то я переїздом розпочав працю у новозаснованому Банськобистрицькому університеті (відділ україністики на кафедрі слов'янських мов (1997). Окрім викладацької роботи, забезпечував студії для словацьких студентів, майбутніх українців на рівні підготовки підручників, методичної літератури з урахуванням навчальних текстів: «Історія і культура України», «Історія української літератури 11-18 ст.», «Історія української літератури 19 ст», «Реалії України», «Україна: основні факти з історії та сучасності».

Для словацьких читачів написав словацькою мовою «Словник українських письменників Словаччини» (співавтор – С. Макара). До того ж, про С. Макара я написав три книжки: «Поет Сергій Макара», «Шлях до поезії С. Макари» і «Художній світ Сергія Макари». Написав кілька студій, які були опубліковані в наукових збірниках Ужгорода, Тернополя, Києва і Дрогобича. Надалі займаюсь перекладом. Словацькою мовою переклав працю М. Наєнка «Український літературний романтизм: добовий і наддобовий». Натомість українською мовою дав життя 5 книжкам сакральної літератури («Фатима», «Люрд» тощо), а також семіотичній праці В. Пацалає «Знак – межовий камінь спасіння і прокляття». Названі книжки вийшли українською мовою у Львові. Переклав також українською мовою дві п'єси Яна Соловича; вони успішно йшли на сцені Українського національного театру у Пряшеві.

М. З. : *Дорогий Пане Професоре, залишається мені тільки схилити чоло. Перед чесним трудівником зі словом, перу якого належить біля 900 опублікованих праць. А це – висловити подячну істину, що межує з правдою: хто йде вперед, тому завжди важко... Заздрити не вмію, а поділитися враженням мушу. Ви внесли надзвичайно вагоме у справу поширення української культури загалом і літератури – зокрема. Нехай той, хто заздрить і у свій час не простягнув руку трудівникові, звідає істинне: краще примиритися, ніж судитися... Автор цих рядків не простив би собі, коли б не склав тут особистої подяки за цінний для мене причинок – ґрунтовну рецензію Михайла Романа на збірки моїх художньо-документальних нарисів «Долі в людях» та, у першу чергу, «Час і життя»...*

М. Р. : Робив це я з радістю. Та весь час відчуваю свій борг перед Україною... Чому? Бо ж Київ, викладачі Київського університету спричинилися до того, щоб я відбувся, став освіченою людиною (хіба це забути мені, уродженцю простого села), викликавши у мене до активного життя далекі гени українського походження. Мушу сказати, що я ніколи не вважав себе русином. Спочатку я був руснаком, так як словак словаком, а відтак – став незмінним українцем. Що полишилося, як Ви кажете, за стоп-кадром? Не можу не згадати, що я був разом з Д. Павличком, І. Драчем, Р. Лубківським, М. Сингаївським, які приїхали у Прагу разом з делегацією України. Її очолювала Марія Орлик, заступник голови Українського уряду. Так 1989 року розпочався маршрут «Від серця Європи до серця України» в рамках Днів «У сім'ї вольній, новій...». До нас приєдналися потім делегати з Чехії, Угорщини, Румунії, власне, йдеться про маршрут: Прага – Братислава – Будапешт – Русе – Одеса.

Не можу забути ті діалоги, які мені випало вести у поїзді, а також на судні «Маршал Тимошенко». Не вивітриться з пам'яті, зокрема, бесіда «за круглим столом», коли я запитав присутніх, чому Україна не організує літні школи української мови?

Адже це широко практикує Словаччина, яка постійно організовує курси словацької мови. Це – стала традиція для інших країн Європи. Чому українські вчені не мають своєї міжнародної організації, як російські чи німецькі. Всі присутні підтримали мою думку стосовно доцільності заснування міжнародної асоціації українців. У дискусії взяли участь Д. Павличко, Р. Лубківський, О. Мишанич, М. Жулинський, Ф. Неуважний... Я став членом підготовчого комітету, а загальну організаційну справу було доручено О. Мишаничу. Так, я пишаюся, що така організація була заснована... Мені судилося брати участь у роботі Першого конгресу Міжнародної асоціації українців, що відбувся 1990 року в Києві... До речі, пане Миколо, ми тоді також зустрічалися й обмінювалися думками... Що й казати, пригадався мій виступ в Одесі біля пам'ятника Тарасу Шевченкові, де я говорив про Кобзаря та значення української мови. Повернувшись додому, мене викликали в крайком партії; за мій палкий виступ в Україні зазнав покари й суворого попередження, щоб «я більше не втручався у внутрішні справи іншої країни». Таким був час ...

М. З. : *Як утриматися, щоб не увиразнити у цьому контексті Вашу активну участь в численних наукових форумах, що проводилися в місті над Ужем. На зламі 80-х, тобто майже сорок років тому, ми вели діалог в редакції обласної газети «Закарпатська правда»... Відтоді той наш діалог триває... Які лінії в'яжуть Вас за нинішньої доби з Україною?*

М. Р. : Ці лінії в'яжуть весь час. Іноді вони інтенсивні, іноді слабкі. Усе має визначені межі. Бо ж вище голови не стрибнеш. Свого часу мав тісні контакти з Олесем Гончарем, Дмитром Павличком, Олексом Мишаничем, багатьма закарпатськими вченими і літераторами, зокрема, з такими, як Юрій Балега, Василь Поп, Юлія Зейкан, Юрій Керекеш, Іван Чендей, Василь Густі, Василь Пагира... Годі усіх згадати! Зараз листуюся з проф. М. Наєнком, а також з Вами, шановний пане професоре. Всі Наєнкові історії української літератури рецензував у словацьких та чеських фахових журналах. Так познайомив сучасну літературну громадськість Словаччини та Чехії із сучасними тенденціями української літератури. Тішить мене, що були надруковані мої статті в таких київських виданнях, як «Філологічні семінари» КНУ ім. Т. Шевченка чи «Віснику» Київського міжнародного університету. Радий, що мої рецензії опубліковані на шпальтах багатьох українських журналів, у т. ч. на змістовну збірку художньо-документальних нарисів «Час і життя» Миколи Зимомрі...

Читаючи книжку того чи іншого автора з України, я ніби знову повертаюсь в Україну. Так, я живу Україною. Тому свято бережу і високо шаную, власне, оцінюю контакти, які я мав та маю. Звісно, не усі імена прозвучали в нашій бесіді. Багато з них – вже за межею Вічності. Високо шаную, пане Миколо, і наше спільне знайомство та співпрацю, бо так утримую зв'язок з Україною. Жаль, що останнім часом з України до нас не доходять добрі звістки... Але будьте певні: живу Україною, вона стала моєю другою Батьківщиною.

М. З. : *Ніщо не нове в цьому світі...Та промайнуть чотири пори року і звідусіль прилинуть нові вітання: Михайло Роман святкуватиме славний Ювілей – 90-річчя від дня народження...*

З роси і води, вельмишановний Пане Добродію!

Многая і благая літ!

Ad multos annos!

М. Р. : Щиро-щиро наперед дякую за побажання. Та передусім вдячний за те, що мені нині судилося okazія поділитися моїми спогадами, думками, почуттями, які я плекаю до України.

Бесіду вів Микола Зимомря, доктор філологічних наук, професор Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, заслужений діяч науки і техніки України

Найвизначніший український фольклорист кінця ХІХ і початку ХХ століття

Майже у кожного науковця, письменника, художника та іншого діяча культури є улюблений герой, якому він присвячував більше уваги ніж іншим, і який був для нього ціле життя дороговказом і зразком для наслідування. Для мене таким героєм був український вчений **Володимир Михайлович Гнатюк** (1871-1926).

Йому я присвятив шість окремих публікацій¹ і понад сім десятків статей². Більшість з них появились за межами мого рідного краю в часі, коли вдома я мав сувору заборону друкуватися.

Тож, хто був той герой, який ще наприкінці ХІХ століття своїми працями відкрив тодішню «Угорську Русь» для світу і до смерті не переставав цікавитися нею?³

Володимир Гнатюк був галичанином, тому його ім'я більш відоме у Західній Україні, де він народився і прожив ціле життя. Тут з'явилося друком понад 90 відсотків його праць та праць про нього.

В інших регіонах України ім'я В. Гнатюка менш відоме. Правда, в радянській

¹ 1. Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. Присвячений пам'яті В. Гнатюка. – Упорядник *Мушинка М.* – Т. 3. – Пряшів, 1967. – 464 с.; 2. *Мушинка М.* Володимир Гнатюк – перший дослідник життя і народної культури русинів-українців Югославії. – Руський Керестур, 1967. – 80 с. 3. *Мушинка М.* Володимир Гнатюк – дослідник фольклору Закарпаття. – Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці історично-філософської секції; Т. 190. – Париж – Мюнхен, 1975. – 116 с. 4. Володимир Гнатюк. Бібліографія друкованих праць. Уклав *Мушинка М.* (1337 позицій). – Канадський інститут українських студій. – Едмонтон, 1987, 148 с. Друге видання: Львів, 1992. Співупорядник *Мороз М.* – 152 сс. 5. *Мушинка М.* Володимир Гнатюк. Життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства. – Записки Наукового товариства ім. Шевченка. (Далі ЗНТШ). – Том 207. – Париж – Нью-Йорк – Сідней – Торонто, 1987, 332 с. Видання друге, доповнене та перероблене: Тернопіль, 2012. – 384 с. 6. *Мушинка М.* Фольклорист Володимир Гнатюк і його місце в українській науці та культурі. Автореферат на здобуття вченого ступеня доктора філологічних наук у формі наукової доповіді. – Київ, Академія наук України (Далі АНУ), 1992. – 33 сс.

² Їх перелік дивись: *Мушинка М.* Володимир Гнатюк. Життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства. – Тернопіль, 2012. – С. 355-362.

³ У наступній частині праці будуть повторюватися факти із моїх попередніх праць, зокрема з вище наведеної тернопільської монографії. (Див. прим. 2). Ця стаття є скороченою версією першого розділу тернопільського видання книги.

Україні у післявоєнний період перша монографія про В. Гнатюка появилась в Києві⁴. Там же видано перший збірник його вибраних праць⁵.

Для мене приємною несподіваною було телефонне звернення дирекції харківського видавництва «Фоліо» 2018 року: *«Ми б хотіли в рамках серії «Першодруки» фотодруком перевидати п'ять томів вибраних праць Володимира Гнатюка, а саме: «Галицько-руські народні легенди», т. I; «Етнографічні матеріали з Угорської Русі: Легенди і новели; «Колядки і щедрівки» т. I; «Знадоби до галицько-руської демонології»; «Похоронні голосіння» Іларіона Свенціцького та «Похоронні звичаї й обряди» В. Гнатюка (в одній книзі). Чи не могли б Ви до кожної книги написати післямову, ближче освітлити читачеві їх зміст?».*

Я охоче погодився і наприкінці 2018 року разом з позитивною відповіддю вислав харківському видавництву «Фоліо» п'ять статей – післямов. А через пару місяців я одержав пакунок з п'ятьома книжками, кожна – з прекрасно ілюстрованою кольоровою обкладинкою (художник Р. В. Варлямов) і моєю післямовою.

* * *

Український фольклорист, етнолог та громадський діяч Володимир Михайлович Гнатюк народився 9 травня 1871 року в селі Велесневі нинішнього Монастириського району Тернопільської області як найстарший син багатодітної селянської родини. Його батько, малоземельний рільник, поряд із сільським господарством займався ще й ткацтвом, привчаючи до цього ремесла й своїх дітей. Він був освіченою людиною: любив читати книжки, замовляв газети, а в місцевій церкві займав посаду дяка.

Уже 5-річним хлопчиком Володимир під керівництвом батька навчився читати. Початкову школу він закінчив у Велесневі. Хлопець дивувався дорослих феноменальною пам'яттю: раз почути пісню чи казку він міг навіть через кілька місяців повторити слово в слово. Так само він запам'ятовував цілі сторінки з Біблії, яку батько часто читав вголос, привчаючи до того й свого сина. «Для господарства ти заслабий, зате піп був би з тебе непоганий, бо вмієш добре співати й промовляти», – сказав йому батько восени 1883 року та сільською фірою повіз його в науку у м. Бучач.

Відповідно до свого віку (12 років) і знань, В. Гнатюк мав право поступити в гімназію, як і інші його ровесники, однак, не маючи жодних знайомств, він змушений був пройти курс навчання у так званій «нормальній народній школі» м. Бучача, і лише у 1895 році його було прийнято у перший клас Бучацької нижчої гімназії.

Тут у нього виявився потяг до записування улюблених творів у окремий зошит. *«Я не мав ніякої тоді означеної мети, – згадує він в автобіографічних нотатках, – і записував пісні лише тому, що вони мені подобалися. Але збірка все збільшувалася, особливо в часі вакацій. До 1889 року, коли я закінчив нижчу гімназію, в ній було вже коло п'ятисот пісень»*⁶.

На час навчання в Бучацькій гімназії припадає і початок його публікаційної діяльності. У 1889 році з'явилося кілька його дрібних заміток та стаття *«Рукомиш»* (назва села під Бучачем) у бережанській газеті *«Посланник»*.

Улюбленим заняттям В. Гнатюка у вільний час було читання книжок. Зокрема, його приваблювала фантастично-пригодницька література та описи далеких країн.

⁴ Яценко М. Володимир Гнатюк. Життя і фольклористична діяльність. – Вид. АН УРСР – Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії. – Київ: Наукова думка, 1964. – 282 с.

⁵ Гнатюк В. М. Вибрані праці про народну творчість. – Упор. М. Т. Яценко. – Київ, 1966. – 248 с.

⁶ Етнографічний збірник. (Далі – ЕЗ). Т. 37-38. – С. 3-4.

У 1889 році В. Гнатюк закінчив 4 клас нижчої гімназії у Бучачі і записався у 5 клас вищої гімназії в Станіславі (нині Івано-Франківськ), однак під час вакацій григорівський священник М. Бачинський намовив тата віддати сина для продовження навчання у Колегію святого Атанасія у Римі, яка готувала місіонерів для малорозвинених країн. Син подав відповідну заяву на руки єпископа Юліяна Пелеша та був прийнятий. Однак через якусь епідемію його виїзд до Риму кілька разів відкладався, аж нарешті на його місце було прийнято іншого кандидата. У Станіславську гімназію в середині другого півріччя його не захотіли прийняти, і Гнатюк змушений був цілий рік жити в батьків у селі. Щоб не гаяти марно часу, він вирішив інтенсивно записувати народні пісні та інші фольклорні жанри.

Десь наприкінці 1890 року у львівській москвофільській газеті «Новый Галичанин» було опубліковано заклик до записування народних пісень, які редакція обіцяла регулярно друкувати на сторінках своєї газети. В. Гнатюк вислав туди свою велику збірку, однак редакція опублікувала з неї лише сім текстів. У 1891 році газета перестала виходити, а збірка Гнатюка безслідно пропала.

У 1891 році 20-річного Гнатюка призвали на військову службу, однак прийомна комісія визнала його нездатним до війська, тому він без перерви міг продовжувати навчання.

У сьомому класі В. Гнатюк познайомився з дочкою тоді вже покійного греко-католицького пароха у Хом'яківці Павла Майківського Оленою Майківською, яку після смерті батька виховував брат матері Палагеї – Тит Бурачинський, греко-католицький парох у Оліві біля Городна. 23-річного Гнатюка притягала до Олени не лише її врода, але насамперед душевне споріднення, що увінчалось шлюбом 15 листопада 1894 року. Через місяць після одруження – 15 грудня 1894 року – Володимир Гнатюк отримав атестат зрілості та записався на філософський факультет Львівського університету. Предметом свого навчання в університеті він обрав класичну філологію, давньослов'янську мову та слов'янську філологію.

Із другого курсу він почав відвідувати лекції й семінари з історії України Михайла Грушевського та з української мови й літератури Олександра Колесси. Україністика згодом стала основним предметом його навчання.

На другому курсі на семінарі О. Колесси В. Гнатюк виголосив доповідь «Українсько-руська вертепна драма», написану на основі власних фольклорних записів. Це була перша фольклористична праця молодого дослідника, за якою йшла серія подальших семінарських праць.

У 1894 році проф. А. Каліна заснував у Львові *Towarzystwo ludoznawsze*, завданням якого було інтенсивне дослідження польського та українського фольклору. Друкованим органом товариства був журнал «Lud», в редакції якого працював й І. Франко.

Ставши членом *Товариства* навесні 1895 року, В. Гнатюк передав І. Франкові свою другу фольклорну збірку, що містила понад 800 пісень та кілька десятків казок з надією, що хоча б частину з них буде опубліковано на сторінках журналу «Lud». І. Франко віддав її секретареві товариства А. Стшелецькому, котрий десь запропастив її. Так безслідно пропала й друга збірка В. Гнатюка, яку він укладав протягом кількох років⁷. Однак і ця невдача не знеохотила молодого любителя фольклору. У журналі «Lud» він опублікував кілька дрібних статей на фольклорно-етнографічні теми, які свідчать про його серйозний підхід до цієї справи.

Кілька фольклорних статей В. Гнатюк опублікував і в журналі І. Франка «Житє і Слово», заснованому майже одночасно з журналом «Lud» – 1894 року.

Щоб краще засвоїти методику записування фольклору, В. Гнатюк за посередництвом І. Франка вступив у листування з одним із найвизначніших україн-

⁷ Літературно-науковий вісник (далі ЛНВ). – Львів, 1926. – Кн. XI. – С. 271.

ських етнографів Федором Вовком (1847-1918), який тісно співпрацював з НТШ.

Листи Ф. Вовка до початківця-фольклориста з часом переросли у широкі програмні інструкції⁸.

У той час за порадою Ф. Вовка та В. Стефаника В. Гнатюк перейшов від принагідних записів до вичерпного опису певної етнографічної теми або запису всього репертуару якогось визначного носія фольклору. Наприклад, у січні 1895 року він записав від батька детальну розповідь про ткацький промисел, яка згодом стала основою його праці «Ткацтво у Східній Галичині»⁹.

Навесні 1895 року В. Гнатюк прочитав у львівському журналі «Народ» статтю М. Драгоманова про Закарпаття («Угорську Русь»), у якій корифей української науки й політики закликав галицьку інтелігенцію подати руку допомоги своїм братам з того боку кордону, які в умовах угорського гноблення були засуджені на повільну загибель.¹⁰

У липні 1895 року В. Гнатюк разом зі своїм другом О. Роздольським «на свій власний кошт і ризик» здійснили свою першу експедицію на Закарпаття, записуючи фольклорні матеріали в селах за маршрутом: Лавочне – Ляхівець – Старий і Новий Голятин – Майданка – Сойми – Волове – Вучкове – Долишня Бистра – Березово – Горінчево – Іза – Хуст. Увесь цей шлях вони пройшли пішки. Найбільше матеріалів В. Гнатюк записав від селянина Андрія Бряника в Голятині.

Повернувшись до Львова, В. Гнатюк ознайомив із зібраними матеріалами голову НТШ Михайла Грушевського (свого професора) та голову новозаснованої Етнографічної комісії НТШ Івана Франка. Обоє вони щиро підтримали його ініціативу й заохотили до продовжування цієї справи, обіцяючи фінансово підтримати її та зібрані матеріали опублікувати на сторінках періодичних видань НТШ.

На замовлення І. Франка В. Гнатюк написав обширну розвідку про свої враження від подорожі по Закарпатті для журналу «Радикал»¹¹. Це був перший виступ В. Гнатюка у пресі про закарпатські справи, які не перестали цікавити його до кінця життя.

У березні 1896 року В. Гнатюк вирушив у свою другу експедицію на Закарпаття, на цей раз за маршрутом: Лавочне – Сольва – Стройна – Дусино – Керецьки – Кушниця – Бронька – Довге – Задне – Луково – Імстичево – Великий Раковець – Севлюш – Мукачево. Результати цієї експедиції були значно більшими від попередньої.

Після повернення до Львова (у 2-й половині квітня 1896 року) В. Гнатюк склав необхідні іспити в університеті, а під час літніх вакацій того ж року (у липні та серпні) здійснив свою третю подорож на Закарпаття. На цей раз він відвідав і деякі села нинішньої Пряшівщини: Ублю, Кленову, Розтоки, Улич, Збій та Новоселицю. У селі Збій нинішнього Снинського округу на цей раз він знайшов найліпшого свого оповідача Михайла Пустая, від якого протягом п'яти днів записав 42 казки та легенди виняткової художньої вартості.¹²

⁸ Львівський центральний державний історичний архів (далі – ЛЦДІА). – Ф. 309, оп. 1, зв. 154, од. зб. 2266.

⁹ Матеріали до української етнографії (далі МУЕ). – Т. III. – Львів, 1900. – С. 12-26.

¹⁰ Тут і далі під терміном „Закарпаття” („Угорська Русь”) слід розуміти землі, заселені українцями нинішньої Закарпатської області України, Східної Словаччини, Південної Польщі, Румунії (Банату) та Сербії (Воєводини).

¹¹ Гнатюк В. Дещо про Русь Угорську // Радикал. – Львів, 1895, № 2. – С. 14-19; № 3. – С. 26-30.

¹² Зілинський О. В. Гнатюк і збійський казкарь // Дукля. – Пряшів, 1969, № 1. – С. 63-69; Мушинка М. Михайло Пустай із Збоя – найвизначніший український казкарь кінця ХІХ століття // Дукля, 2001. – № 3. – С. 41-45.

Під час своїх експедицій на Закарпаття В. Гнатюк не міг залишитися байдужим до економічного та національного поневолення своїх земляків. Він закликав закарпатську інтелігенцію до боротьби за свої національні та політичні права, до співпраці з галицькими українцями. У селах, де українське друковане слово було невідомим поняттям, він поширював твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки та інших українських письменників, які виявились місцевому населенню близькими і зрозумілими.

Усе це викликало застереження угорських властей до діяльності В. Гнатюка. Йому перешкождали у спілкуванні з населенням, однак він не дав залякати себе, доводячи, що його діяльність аж ніяк не суперечить законам Австро-Угорської держави, громадянином якої був і В. Гнатюк.

Більше того: після повернення у Галичину вже із своєї першої подорожі він розгорнув широку кампанію, спрямовану на критику угорського уряду за його національний, економічний та політичний утиск закарпатських русинів-українців. На цю тему він опублікував у галицькій пресі серію публіцистичних статей, кульмінацією яких був маніфест *«І ми в Європі»*, який підписали визначні прогресивні діячі Галичини, в тому числі І. Франко, В. Охримович, Ю. Романчук, Н. Кобринська, М. Павлик та інші.

У справі національного відродження закарпатських русинів-українців головну надію В. Гнатюк покладав на молоду інтелігенцію Закарпаття, тому докладав багато зусиль, щоби втягнути її у національно-визвольний рух.

Закарпатськими справами йому вдалося зацікавити і молодого чеха, Франтішка Главачка, котрий за вказаним ним маршрутом відвідав Закарпаття вже у 1896 році, а згодом приїхав до В. Гнатюка у Львів, де прогостював шість тижнів¹³.

Тоді ж В. Гнатюк приступив до підготовки закарпатських фольклорних матеріалів для друку.

У 1897 році появилася перший том його *«Етнографічних матеріалів з Угорської Русі»*, що містив легенди і соціально-побутові казки (новели). Свою першу книжку він присвятив М. Грушевському та І. Франкові – *«подвижникам українсько-руської науки, приятелям і учителям молодіжі»*.

У наступному 1898 році з'явився і другий том *«Етнографічних матеріалів з Угорської Русі»* з фантастично-пригодницькими казками, казками про тварин (байками), переказами та анекдотами.

Ці два томи – це вже праці зрілого фольклориста. Вони знайшли прихильну оцінку не лише в Україні, але й далеко за її межами.

Під час літніх вакацій 1897 року В. Гнатюк вирушив у свою четверту експедицію на Закарпаття. Без жодних рекомендацій і без будь-якої матеріальної допомоги. На цей раз він відвідав також українські поселення у Бачці на території Сербії.

В. Гнатюк планував відвідати всі поселення Бачки, де живуть русини, однак у двох місцевостях – Руському Керестурі та Коцурі – він знайшов чудових інформаторів (казкарів і співачок), від яких протягом двох з половиною місяців зміг записати 430 пісень та 220 прозових творів; зробив опис весілля, зберіг від загибелі кілька рукописних збірників, керестурську хроніку, налагодив контакт із такими представниками бачвано-руської інтелігенції, як Гавриіл Костельник, Юрій Біндас, Михайло Врабель та ряд інших.

З фольклорних інформаторів цієї експедиції на увагу заслуговують, зокрема, коцурські казкарі Осиф Кулич, Імро Фаркаш та Митро Паланчаній.

¹³ Hlaváček F. Moje styky a spolupráce s V. Hnatúkem // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику – № 3. – Пряшів, 1967. – С. 31-50.

Негайно після повернення до Львова з ініціативи М. Грушевського В. Гнатюк на підставі зібраного матеріалу написав працю «Руські оселі в Бачці (в Полудневій Угорщині)», яку прочитав на семінарі з історії 9 лютого 1898 року. Цю ж роботу він прочитав і на засіданні Філологічної секції НТШ. Вона незабаром з'явилася друком¹⁴ поряд із науковими працями І. Франка та М. Грушевського.

У студентські роки В. Гнатюк виявив інтерес і до рукописних пам'яток української літератури, які знаходив під час своїх фольклористичних досліджень в Галичині. Цілий ряд подібних рукописів він знайшов і під час подорожей на Закарпатську Україну, Пряшівщину та сербську Воєводину.

В. Гнатюк не обмежувався лише збиранням фольклору на Угорській Русі, але інтенсивно записував його і в Галичині, використовуючи для того кожні відвідини родини в Пужниках, Григорові, Великому Ходачкові тощо. Лише в одному селі Великий Ходачків В. Гнатюк зібрав на п'ятдесят друківаних аркушів зразків народної творчості. Ряд прислів'їв та приказок, записаних В. Гнатюком у Пужниках, опублікував І. Франко у своїх «Галицько-руських народних приповідках»¹⁵.

Здавалося б, що навчання й інтенсивна науково-дослідна праця, поєднана з турботами побутового характеру, могли б повністю вичерпати фізичні сили В. Гнатюка. Та це не так. Як згадують його сучасники, серед студентської молоді Львова в останньому десятилітті XIX століття В. Гнатюк був фігурою номер один. Він умів не лише сам запалити себе за справедливую ідею, але мав рідкісний дар запалювати й інших. За все це львівська студентська молодь восени 1897 року обрала його головою свого товариства «Академічна громада». Під його керівництвом «Академічна громада» перетворилася на одну з найбільш прогресивних і революційних українських організацій Галичини.

Саме в цю пору І. Франко опинився чи не в найбільшій матеріальній та духовній кризі у своєму житті. У 1895 році керівництво Львівського університету, наперекір успішній габілітації, не дозволило йому зайнятися педагогічною діяльністю, до якої він роками інтенсивно готувався.

Навесні 1897 року І. Франко був кандидатом від Української радикальної партії до Австрійського парламенту, однак реакційні сили Галичини різними махінаціями сфальшували результати виборів, і його у парламент не допустили. У травні 1897 року І. Франка було звільнено з роботи в редакції щоденника «*Kurier Lwowski*», в результаті чого він лишився без постійного заробітку. Майже одночасно «збанкрутував» і його журнал «*Житє і Слово*», на який він покладав великі надії. Польська преса підняла шалену атаку, спрямовану проти Франка і його Радикальну партію.

До галасу польської преси приєднався й український щоденник «*Діло*», закидаючи І. Франкові провини, яких він ніколи не допустився. Така травля й нервові напруження не могли не відбитися на здоров'ї І. Франка. Він майже повністю осліп і, здавалося, що вже ніколи не зможе продовжувати свою літературну, наукову та громадську діяльність.

У цій, на перший погляд безнадійній, ситуації, коли від найвизначнішого живого українського письменника відвернулися навіть великі українські «патріоти» та його вчорашні «меценати», прийшов на допомогу Франкові його учень... Володимир Гнатюк, котрий більше ніж хто інший міг зрозуміти становище І. Франка, бо і сам у той час жив у крайніх злиднях.

«Ані чоботи, ані убрання, ані футро – ніщо не можу тепер полагодити тому, що

¹⁴ Гнатюк В. Руські оселі в Бачці (в Полудневій Угорщині) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі – ЗНТШ). – Т. XXII, 1898. – С. 1-58.

¹⁵ ЕЗ, т. X, 1901.

не маю грошей; навіть на борг буду їсти», – скаржитесь він у листі до дружини від 30 жовтня 1897 року¹⁶.

І майже у той самий день він розіслав серію листів прогресивним діячам української культури з проханням допомогти І. Франкові у його незavidному матеріальному становищі та взяти участь у відзначенні 25-річчя його письменницької діяльності.

Знаючи погані житлові умови І. Франка, В. Гнатюк висловив пропозицію, щоб українська громадськість з нагоди цього ювілею збрала кошти на купівлю для нього житлового будинку. Ця пропозиція зустрілася з позитивним відгуком не лише в Галичині, але й, зокрема, серед української інтелігенції в царській Росії.

Довідавшись, що у Франка є нова збірка віршів, яку ніхто не хоче друкувати, В. Гнатюк як голова Академічної громади звернувся до нього з пропозицією, що студентське товариство готове видати його збірку і навіть виплатити йому відповідний гонорар. Важко хворого (з різних боків битого) І. Франка така пропозиція до душі схвилювала, і він охоче погодився.

17 листопада 1897 року В. Гнатюк скликав засідання Академічної громади, на якому накреслив план видання збірки, який був одногосно ухвалений. Тут було також вирішено з фондів Академічної громади виплатити І. Франкові 100 злотих в рахунок гонорару. У грудні 1897 року збірка І. Франка «*Мій Измагд*» з'явилася друком тиражем 1000 примірників¹⁷.

Серед молоді збірка І. Франка мала неочікуваний успіх. Деякі її вірші перекладено також на чеську мову. Все це заохотило В. Гнатюка до дальших заходів, спрямованих на допомогу І. Франкові.

17 грудня 1897 року він поставив на порядок денний чергового засідання управи Академічної громади питання про участь товариства у святкуванні 25-літнього ювілею письменницької діяльності І. Франка.

Для відзначення цього ювілею було створено підготовчий комітет, головою якого було обрано В. Гнатюка. Комітет за його ініціативою розгорнув широку діяльність: постановив видати брошурку про життя і діяльність І. Франка, альманах, присвячений Франкові, збірку музичних творів на слова І. Франка, надрукувати його портрет, зібрати гроші на фонд купівлі для І. Франка будинку.

Щоб заохотити до святкування ювілею І. Франка наддніпрянських українців, В. Гнатюк наприкінці грудня 1897 року виїхав до Києва, де нав'язав контакти з цілим рядом діячів української культури.

З його ініціативи було видано альманах «*Привіт Д-ру Івану Франкові*», бібліографію творів І. Франка за 25 років, збірник музичних творів на слова І. Франка тощо.

Урочисте святкування 25-річчя письменницької діяльності І. Франка відбулося 30 жовтня 1898 року, тобто точно через рік, коли В. Гнатюк розпочав справу його підготовки. У ньому взяла участь не лише молодь, але й уся прогресивна українська інтелігенція Львова.

Сам В. Гнатюк прочитав на ньому головну доповідь, у якій охарактеризував І. Франка не лише як письменника, але і як громадського та політичного діяча, який «*від наймолодших літ стояв в ряду перших борців за волю думки, слова, за свободу совісти, [...] любив правду і терпів за неї, [...] а своїми творами вказав шлях до широкої європейської культури*».¹⁸

¹⁶ ЛЦДІА – Ф. 309, оп. 1, од. зб. 2228. – С. 36.

¹⁷ Гнатюк В. Про ювілей Івана Франка в 1898 році // ЛНВ, т. LXXXVI, 1925. – С. 176-178.

¹⁸ ЛНВ, 1898, т. IV, кн. XI. – С. 118.

Справа нужденного становища І. Франка висунула перед українською громадською питання, над яким раніше ніхто серйозно не задумувався: якщо у таких матеріальних злиднях живе найвизначніший український письменник, гордість української літератури, то як живуть інші, менш визначні письменники? Відповідь на це питання була зрозумілою кожному: нема в українській літературі письменника, який зміг би вижити з гонорарів за літературну діяльність.

Отже, соціальне становище українських письменників як на Східній Україні, так і в Галичині чи Буковині було гіршим, ніж будь-якої іншої інтелектуальної професії. Якщо письменник не мав іншого джерела прибутку, він не міг існувати. І дійсно, більшість українських письменників жила у постійних злиднях.

Усвідомивши собі цю істину, В. Гнатюк вирішив заснувати письменницьку організацію, яка б керувала видавничими справами та давала матеріальну допомогу незможним письменникам. На початку 1898 року він порушив цю справу на одному із засідань управи Академічної громади, яка підтримала його ініціативу.

Після її обговорення в пресі було створено *Фонд підмоги незасібних літераторів*, головою якого було обрано В. Гнатюка. Згідно з його проектом, *Товариство руських письменників* мало б за завдання не тільки видавничі цілі, але й згуртувало б по можливості всіх наших письменників в одну спільну організацію та забезпечувало б їм і матеріальну допомогу на випадок безробіття, хвороби або старості.

В. Гнатюкові вдалося зібрати у Фонд підмоги чималі кошти, на підставі яких згодом було засновано *Українсько-руську видавничу спілку*¹⁹.

Під час навчання в університеті Гнатюк інтенсивно готувався до наукової роботи: одержав солідні основи з латинської та давньогрецької мов та літератур, досконало вивчив польську і німецьку мови, активно засвоїв усі слов'янські мови, частково також французьку та угорську. В українській мові та літературі він вважався фахівцем, з яким не рівнявся ніхто з його товаришів-студентів.

Самотужки він здобув солідні теоретичні знання в галузі фольклористики та етнографії. Ще будучи студентом, він мав за плечима солідну публіцистичну діяльність, що далеко перевищувала звичайні рамки.

Та, як вже було сказано, наукова праця, як і літературна, у той час не вважалася професією, і ніхто з українських науковців на ній не міг будувати своє життя.

Тому і В. Гнатюк єдину можливість займатися наукою бачив у її поєднанні з заняттям, яке б давало йому постійний заробіток. У його випадку таким заняттям могла бути педагогічна робота.

Уже на останньому курсі університетського навчання в березні 1898 року професор Г. Огоновський запропонував йому посаду заступника («суплента») учителя у Львівській академічній гімназії з умовою, що після закінчення університету і здачі учительського іспиту він стане постійним учителем цієї гімназії.

Можливість залишитися у Львові і під керівництвом І. Франка, М. Грушевського та інших учителів продовжувати успішно розпочату наукову працю була для В. Гнатюка дуже привабливою, і він охоче прийняв пропозицію Г. Огоновського; тим більше, що посада заступника вчителя була пов'язана з досить солідним заробітком.

Здавши відповідні іспити з педагогічних дисциплін і одержавши т. зв. «абсолюторію», В. Гнатюк подав заяву про його затвердження постійним учителем у Львівській академічній гімназії. Однак Шкільна крайова рада на підставі його активної діяльності в прогресивному молодіжному русі (перш за все в Академічній громаді та НТШ) вирішила вигнати його зі Львова на периферію і рішенням від 14 вересня 1898 року направила його на посаду заступника учителя в Самбірську гімназію. Це рішення значно утруднювало життєві плани В. Гнатюка, бо Самбір тоді був про-

¹⁹ Мушинка М. Володимир Гнатюк. – Тернопіль, 2012. – С. 57.

вінційним містом, «*де хіба афіші прийдеться читати, а більше нічого*», – скаржився В. Гнатюк в листі до Ф. Вовка²⁰.

Дізнавшись про таке свавілля шкільних органів, М. Грушевський, якого незадово-го перед тим було обрано головою Наукового товариства ім. Шевченка, запропо-нував йому посаду секретаря Товариства. В. Гнатюк погодився з цією пропозицією, хоча з матеріального боку вона зовсім не була привабливою. Таким чином, В. Гна-тюк восени 1898 року став першим професійним науковцем-україністом у Західній Україні.

В. Гнатюк з притаманною йому сумлінністю виконував секретарські обов'язки у Товаристві, яке з немалою його заслугою від 1898 року значно поживило свою діяльність в усіх сферах і перетворилося на солідну наукову установу. Від 1899 року вся адміністрація Товариства лежала на плечах В. Гнатюка. Не маючи жодної адмі-ністративної сили, він сам вів колосальну кореспонденцію, пов'язану з діяльністю НТШ: писав протоколи численних засідань Товариства та його комісій, укладав плани, подавав звіти про діяльність тощо. Чимало енергії він потратив на здобуття коштів на наукову працю Товариства.

Про діяльність НТШ В. Гнатюк систематично інформував членів та громадськість на сторінках «*Записок НТШ*» та «*Літературно-наукового вісника*», а в 1900 році по-чав видавати окремий кварталник «*Хроніка НТШ*», що паралельно виходив україн-ською (64 випуски) і німецькою (59 випусків) мовами.

Та праця В. Гнатюка в НТШ не обмежувалася лише виконанням секретарських обов'язків.

Уже в 1898 році він став секретарем новоутвореної *Етнографічної комісії НТШ* (яку очолював І. Франко, заступником голови був Ф. Вовк). Посаду секретаря він займав до 27 вересня 1913 року, коли його було обрано головою Етнографічної ко-місії.

7 червня 1899 року він став дійсним членом *Філологічної секції НТШ*, а 21 червня того ж року – її секретарем (головою було обрано І. Франка, заступником голови – О. Колессу).

У тому ж 1899 році В. Гнатюк став редактором «*Літературно-наукового вісника*». На цій посаді він був аж до переведення редакції журналу в Київ 1907 р. Разом з І. Франком, М. Грушевським та ін. за вісім років В. Гнатюк видав тридцять об'ємних томів «*Літературно-науковий вісника*». За редакцією В. Гнатюка ЛНВ став найвиз-начнішим українським літературно-громадським журналом. Сам В. Гнатюк опублі-кував у ньому майже п'ятдесят власних наукових розвідок та понад шістьсот рецен-зій, оглядів і дрібних статей і заміток. Отже, ЛНВ був до певної міри і його власною трибуною. За гострі викривальні статті, опубліковані на сторінках журналу, йому кілька разів довелося стояти перед судом. Значною популярністю журнал користу-вався у Східній Україні, де наперекір його переслідуванню з боку царського уряду вже на початку свого існування мав понад сто п'ятдесят постійних передплатників. Боячись поширення його ідей, царська цензура у 1901 році заборонила ввіз ЛНВа у Росію²¹.

Хоча В. Гнатюк був одним із наймолодших членів НТШ, своєю невтомною працею він здобув серед його членів загальний авторитет.

Його заходами на роботу в НТШ було прийнято й І. Франка. Від 1899 року В. Гна-тюк з І. Франком майже десять років працювали разом в одному приміщенні, ре-

²⁰ Там таки. – С. 58.

²¹ Франко І. Заборона Літературно-наукового вісника в Росії // ЛНВ, 1901, кн. X. – С. 35-39.

дагуючи «Літературно-науковий вістник», «Літературно-наукову бібліотеку» та фольклорні видання.

Про принципиовість та безкомпромісність В. Гнатюка свідчить його боротьба за допущення української мови на археологічні з'їзди в Росії.

На початку 1899 року, тобто на початку секретарювання у ньому В. Гнатюка, НТШ одержало запрошення на *Міжнародний археологічний з'їзд* у Києві, який мав відбутися у серпні того ж року. Члени Товариства із Західної України заявили на цей з'їзд тридцять доповідей. Згідно з вказівками організаційного комітету, доповіді на з'їзді, який мав відбутися в давній столиці України-Русі Києві, могли бути прочитані всіма слов'янськими мовами, крім... української. В. Гнатюк від імені НТШ написав гострий протест проти такого рішення, заявивши, що у випадку недопущення української мови на з'їзд делегація НТШ відмовляється від участі в ньому. Як наслідок цієї заяви – підготовчий комітет з'їзду вирішив, що доповіді можуть бути прочитані на з'їзді українською мовою, однак не сміють бути опубліковані у «Трудах» з'їзду.

Рішення московського організаційного комітету викликало значну полеміку на сторінках російської преси, в результаті чого Міністерство внутрішніх справ Росії на підставі т. зв. «Емського указу 1876 року» заборонило вживання української мови на з'їзді.

Урешті-решт, через подання дальшого протестного листа В. Гнатюка Міністерство освіти Росії дозволило прочитати доповіді українською мовою, однак лише на закритих засіданнях за участю не більше двадцяти п'яти людей. НТШ із такою дискримінацією української мови не погодилося і відмовилося від участі у роботі з'їзду. З'їздивські доповіді західноукраїнських авторів були опубліковані окремим виданням у «Записках НТШ», що вийшли за редакцією В. Гнатюка.²²

Подібна історія повторилася і на подальших археологічних з'їздах – у Харкові (1902) та Катеринославі (1905).

У кількох своїх статтях В. Гнатюк вказав на жакливі політичний та національний утиск українців у Російській імперії. У розвідці «Російська цензура й українська мова», опублікованій чеською мовою в ж. «Slovanský přehled» (Praha, 1903; s. 128-192), він навів конкретні приклади дискримінації української мови в Росії, про які слов'янська громадськість не мала найменшого уявлення.

З іншого боку, В. Гнатюк привітав ініціативу чеських славістів скликати міжнародний з'їзд славістів у Празі без будь-яких мовних обмежень. «Щиро вітаючи сей план чеських учених і признаючи повну його реальність, ми рівночасно мусимо вказати на розумне і справді гідне вчених людей поставлене в ньому питання про язикові відносини на з'їзді», – писав В. Гнатюк, а одночасно поставив запитання: «Коли то на тих основах міг би відбутися перший з'їзд у Росії?»²³ В. Гнатюк був глибоко обурений, коли австрійський уряд (не без втручання російського уряду) заборонив скликання славистичного з'їзду.²⁴

Майже одночасно з боротьбою за національні права українців Росії В. Гнатюк розпочав боротьбу за національні права українців Австро-Угорщини, насамперед за широке запровадження української мови у Львівській та Чернівецькій університети. На цю тему він опублікував серію статей з наведенням переконливих аргументів, головним чином, статистичних даних про дискримінацію українців.

Закордонних читачів про студентські заворушення у Львівському університеті В. Гнатюк інформував у двох чеськомовних статтях, опублікованих на сторінках

²² ЗНТШ, тт. XXXI-XXXII, 1899, кн. V-VI.

²³ ЛНВ, 1899, кн. IX. – С. 198-199. Переклад з чеської – М. М.

²⁴ ЛНВ, т. XII, 1900, кн. XI. — С. 121.

празького журналу «*Slovanský přehled*». Він підкреслив, що в Україні існує п'ять університетів (Київ, Харків, Одеса, Львів, Чернівці), однак жоден із них не є українським: в Росії йде посилена русифікація, в Галичині – колонізація, а на Буковині – германізація вищих навчальних закладів. Найбільший опір проти національної дискримінації українських студентів та професорів виник у Львівському університеті, де в 1901 році вчилася 610 українців. В. Гнатюк закликав до заснування самостійного Українського університету, доводячи, що для такого університету тут є всі передумови.

Немає сумніву, що статті В. Гнатюка мали значний вплив на студентські заворушення у Львові 1901 року, які закінчилися масовим відходом українських студентів із Львівського університету на протест проти відхилення їхніх вимог адміністрацією університету та урядом.

У липні 1899 року В. Гнатюк здійснив свою п'яту експедицію на Закарпаття, на цей раз у найзахіднішу область – Пряшівщину. За чотири тижні він відвідав майже всі регіони Пряшівщини, заселені русинами-українцями, їдучи від Меджилабірців через Свидник, Бардіїв на Спиш. Хоча середина літа була несприятливим часом для записування фольклору, йому в одинадцятьох селах вдалося записати 62 прозові твори і 152 пісні. Ці матеріали увійшли в першу частину третього тому «*Етнографічних матеріалів з Угорської Русі*».²⁵

Крім того, він інтенсивно продовжував записувати фольклор у селах Галичини, готуючи до друку наступні томи.

На переломі ХІХ-ХХ ст. дослідники при записуванні фольклорних та етнографічних матеріалів почали застосовувати звукозаписувальну апаратуру, якій В. Гнатюк пророкував велике майбутнє. За його пропозицією Етнографічна комісія НТШ на своєму засіданні 7 травня 1900 року ухвалила «закупити два фонографи для збирання взірців бесіди і пісень нашого народу». За допомогою цих фонографів записували пісні О. Роздольський, Ф. Колесса та інші.

Як вже було сказано, у 1898 році з ініціативи В. Гнатюка було засновано *Українсько-руську видавничу спілку* (згодом перейменовану на *Українську видавничу спілку*), секретарем якої протягом чотирнадцяти років був В. Гнатюк. Основну діяльність спілки становила «*Літературно-наукова бібліотека*», що виходила спочатку у двох, пізніше – у трьох серіях. У цьому виданні до Першої світової війни появилися 323 книжки, з яких майже половину підготував до друку В. Гнатюк.

На жаль, видання Українсько-руської видавничої спілки могли розповсюджуватися лише на Західній Україні. Їхнє висилання у Східну Україну було суворо заборонено російським урядом, що було причиною їхніх невисоких тиражів та постійного фінансового дефіциту.

Від травня 1905 року Українсько-руська видавнича спілка перебрала від НТШ також видання «*Літературно-наукового вісника*», до того часу редагованого В. Гнатюком. Хоча редакторській праці В. Гнатюк приділяв багато часу, основним полем своєї діяльності він весь час вважав фольклористику, перш за все збирання і видавання нових фольклорних матеріалів.

У 1900 році В. Гнатюк став відповідальним редактором «*Етнографічного збірника*», з яким співпрацював і раніше. За його редакцією збірник перетворився на найважливіший фольклорно-етнографічний орган в Україні. Очолював він його до осені 1912 року, випустивши у світ понад двадцять об'ємних томів, перш за все своїх власних монотематичних збірників, опрацьованих за найновішими вимогами тогочасної науки.

²⁵ ЕЗ, 1900, т. ІХ. – С. 1-116.

Паралельно з «Етнографічним збірником» він редагував й іншу серію фольклорно-етнографічних видань: «Матеріали до української етнології», засновану в 1899 році. У цій серії за життя В. Гнатюка вийшло двадцять томів.

Кілька коротких експедицій він здійснив і в деякі села Галичини, насамперед на Гуцульщину, одержавши на це стипендію від НТШ – двісті злотих. Лише у двох селах Бучацького повіту – Пужниках та Коропці – в липні 1902 року він записав двісті сорок казок, легенд та народних оповідань (переважно демонологічного характеру).²⁶

При всьому цьому В. Гнатюк знаходив час регулярно стежити за фаховою літературою, систематично публікуючи на сторінках «Записок НТШ», «Літературно-наукового вісника» та інших видань вичерпні огляди низки річників наукових журналів та збірників.

Цілий ряд статей він присвятив громадсько-політичному життю закарпатських русинів-українців, викриваючи антинародну спрямованість духовної і світської інтелігенції та лицемірство уряду, який на словах проголошував свободу й демократію, а на практиці запроваджував «середньовічне рабство».

У статті «Мадьярська свобода» В. Гнатюк писав: «На цілій землі нема ні більше шляхетського, ні більше аристократичного, ні більше шовіністичного сойму, як угорський (навіть галицький мусить уступити йому першенство). Там, мабуть, що другий посол – то або граф, або барон [...]. І отакий сойм делегує своїх репрезентантів до переговорів з королем як репрезентантів народа [...]. Чи ж се не сміх?»²⁷

Свою статтю В. Гнатюк закінчує висновком: «Так, в Угорщині дійсно є свобода: для панів – робити, що їм подобається, для мужиків – слухати панських розпорядників, платити величезні податки, давати рекрута і – вмирати з голоду».²⁸

Він уважно стежив і за політичним життям українців на еміграції, перш за все на підставі їхніх друкованих органів, які часто рецензував на сторінках «Літературно-наукового вісника».

Напружена наукова й суспільно-громадська діяльність В. Гнатюка не могла не відбитися на його здоров'ї. У 1902 році в нього виявили ознаки туберкульозу, і лікарі порекомендували йому інтенсивне лікування в якомусь південному санаторію. У грудні 1902 року В. Гнатюк вирушив на лікування на острів Корфу в Греції. Тримісячне лікування дало позитивні наслідки, і В. Гнатюк вирішив на зворотному шляху зупинитися в південних комітатах «Угорської Русі» (територія сучасної північної Румунії та південної Угорщини) для продовження записування фольклорних матеріалів.

Одержавши на експедицію від НТШ одномісячну відпустку та фінансову підтримку, в кінці березня 1903 року він приїхав до Будапешта, де кілька днів працював у тамошніх архівах та бібліотеках, а звідти вирушив у русько-українські села Банату на території Румунії.

На жаль, ця шоста по черзі експедиція В. Гнатюка на «Угорську Русь» стала для нього фатальною.

Наприкінці січня 1903 року в угорській газеті «*Magyar-orszag*» появилася стаття, у якій анонімний автор твердив, що В. Гнатюк є «московським емісаром, який ходить по Угорській Русі і робить тут московську пропаганду, а навіть підтримує її грішми». Приводом до обвинувачення був такий «факт».

У 1902 році В. Гнатюк у «Записах НТШ» опублікував статтю до сторіччя від народження уродженця Закарпаття Юрія Венеліна (Гуци) – основоположника болгар-

²⁶ Хроніка НТШ, 1902, вип. III, ч. 10. – С. 16-17.

²⁷ ЛНВ, т. XXXII, 1905. – С. 147.

²⁸ Там таки.

ської історії, в якій згадав про його 84-річного брата-селянина Івана Гуцу, зауваживши, що той веде злиденне життя у Великій Тибаві на Закарпатті. На підставі цієї статті болгарські колоністи в Одесі зібрали 80 карбованців (200 австрійських корон) і посередництвом В. Гнатюка вислали їх Іванові Гуці.

Угорська поліція, достеживши цю справу кількома допитами в І. Гуци та Ю. Жатковича, прийшла до висновку, що В. Гнатюк є і справді російським шпигуном, і дала наказ місцевим органам не допустити його до спілкування з селянами.

Під час поліцейської переправи В. Гнатюка із села Нір-Ачад на поліцейську станцію в інше село він, «промочений до сорочки», сильно простудився і, не знайшовши протягом кількох днів ні відповідного нічлігу, ні лікарської допомоги, змушений був припинити свою експедицію.

«Ні поміщення не знайшов, ні де пожитися, а гарячка не уставала, не було що робити – і я вибрався до Галичини, утративши швидко все, що придбав на здоров'я в Корфу», – з боєм згадує він сумний кінець своєї подорожі.²⁹

Та й у цих несприятливих умовах В. Гнатюк у селах Семлак, Німецький Перег (зараз Перегул-Маре), Нір-Ачад, Ей-Шелінд та Надьялак записав двадцять п'ять казок, сім новел, три легенди, чотири історичні оповідання та зібрав значну кількість статистичної інформації, яка спростувала тенденційні й фальшиві дані офіційних урядових статистик. Усі ці записи становлять окремих (IV-й) том його *«Етнографічних матеріалів з Угорської Русі»*.

Переважна частина матеріалів цієї експедиції записана від українських переселенців із Шариської жупи (Пряшівщини). З них на увагу заслуговують казкарі: Ілько Галайка із Семлака та Осиф Гій із Німецького Перега.

Експедицією 1903 року закінчилися подорожі В. Гнатюка на Закарпаття. З підірваним здоров'ям В. Гнатюк продовжував опрацьовувати зібрані матеріали, які повністю вийшли лише 1911 року.

Шеститомник *«Етнографічні матеріали з Угорської Русі»*³⁰ є і досі неперевершеним джерелом для пізнання фольклору Закарпаття. Вони містять 505 зразків народної прози (казки, легенди, перекази, анекдоти) та 583 пісні, разом 2190 сторінок друку. Усі вони записані з філологічною точністю, паспортизацією, приведенням численних паралелей майже до кожного твору, словником діалектних слів тощо. Та ними аж ніяк не вичерпується інтерес В. Гнатюка до Закарпаття, якому він присвятив 115 наукових праць, статей та рецензій.

Уже в 1899 році В. Гнатюк опублікував у чеському журналі *«Slovanský přehled»* ґрунтовну розвідку *«Русини в Угорщині»*³¹, в якій виявив себе як тонкий знавець історії, культури та побуту цієї найзахіднішої групи українського народу.

Розповівши про історію закарпатських русинів-українців від XVI ст., він розглянув мадяризаторські тенденції в XIX ст., які вели до загальної культурної відсталості населення та його економічного й соціального зuboжіння. Гальмом розвитку, на його думку, було й штучне москвофільство та ізоляція національного руху угорських русинів від Галичини та Східної України.

У другій частині В. Гнатюк подав коротку характеристику закарпатських літературних стремлінь в XIX ст. (А. Добрянський, О. Духнович, І. Раковський, В. Терлецький, А. Кралицький, О. Павлович, І. Сильвай, К. Сабов, О. Митрак, Є. Фенцик, Є. Сабов, Ю. Чучка, М. Врabelь та Л. Чопей), підкреслюючи відірваність цих стремлінь від народу і його реального життя.

²⁹ ЕЗ, т. XXV, 1909. – С. XI.

³⁰ ЕЗ, т. III, 1897; т. IV, 1898; т. IX, 1900; т. XXV, 1909; т. XXIX, 1910; т. XXX, 1911.

³¹ Hnatuk V. Rusíni v Uhrách // Slovanský přehled, 1899, ч. 5, с. 216-220; ч. 9, с. 418-427.

В. Гнатюк не обмежився лише констатуванням незадовільного стану, але накреслив широкий план відродження стосунків між галицькими та угорськими русинами: особисті контакти, взаємні відвідини, обмін пресою й літературою, навчання угорських студентів у Львові, а галицьких – в Ужгороді, Мукачеві та Пряшеві тощо.

Певні надії він покладав на молоду інтелігенцію. *«Я думаю, – писав він у статті «Угрюрська мізерія», – що нічого кращого не зробимо, як коли зложимо два інтерна-ти, в яких будуть могли безплатно або за маленькими доплатами проживати сини і дочки угорських русинів, а рівночасно учащати до наших руських шкіл. Се може зроби-ти такий перелом в житті Угорської Руси, якого досі не було. Це може викликати цілковите відродження угорських русинів. А задатки для такого відродження є вже тепер. В Угорській Руси видять свою біду... та не знають, як і за що братись».*³²

І у приватних листах, і у статтях він закликав закарпатську інтелігенцію закінчи-ти зі штучним «язичієм» та писати твори для народу його ж мовою.

Першими на Угорській Русі відгукнулися на заклик В. Гнатюка Ю. Жаткович та І. Стрипський, які опублікували у галицькій пресі кілька статей українською мовою. Однак на Закарпатті ці статті були майже невідомі. Обидва вони згодом відмови-лися від своїх поглядів і порвали зв'язки з Гнатюком та Галичиною.

Більше щастило йому у стосунках із сербськими та хорватськими русинами. Уже в 1900 році В. Гнатюк допоміг кільком студентам із Руського Керестура та Коцура потрапити на навчання у львівські середні школи.

Студент загребської гімназії Гавриїл Костельник під безпосереднім впливом В. Гнатюка 1904 року видав народною мовою ідилічну поему *«З могого валала»*. 1904 року поема появилася друком і в тому ж році заходами В. Гнатюка та О. Шахма-това одержала фінансову нагороду Російської академії наук у Петербурзі. В. Гнатюк привітав її появу обширною статтею-рецензією *«Поетичний талант між бачван-ськими русинами»*.³³

Після шостої експедиції В. Гнатюка на Закарпаття у 1903 році до первісної його хвороби туберкульозу приєдналася ще грудна недуга – астма.

На відміну від державних службовців, В. Гнатюк як працівник НТШ не мав лікар-ського забезпечення і видатки за лікування мусив покривати зі свого більш ніж скромного заробітку та добровільного внеску працедавця.

Наприкінці 1903 року В. Гнатюк вирушив на лікування в державний санаторій грудних хвороб у Алланді біля Відня на власні кошти, одержавши невеличку фінан-сову підтримку від НТШ. У санаторію він пробув три місяці, однак його здоров'я не дуже поправилося, і він передчасно повернувся додому.

Набагато ліпше В. Гнатюк почував себе в Карпатах, куди виїжджав майже що-року. Найчастішим місцем його відпочинку було село Криворівня на Гуцульщині, де він сам або з родиною (зокрема, під час літніх вакацій) проводив багато місяців. Кілька літніх вакацій родина Гнатюків провела тут разом із родинами Франків та Грушевських.

Частими гостями В. Гнатюка в Криворівні були такі визначні діячі української культури, як М. Коцюбинський, Г. Хоткевич, Леся Українка, Ольга Кобилянська, К. Квітка, Ф. Красицький, Олександр Олесь і багато інших.

Немалі заслуги має В. Гнатюк у справі створення таких шедеврів української літератури, як *«Тіні забутих предків»* М. Коцюбинського, *«Камінна душа»* і *«Довбуш»* Г. Хоткевича та у заснуванні *«Гуцульського театру»* Г. Хоткевича.

³² Житє і Слово, 1897, кн. VI. – С. 46-62.

³³ ЛНВ, 1904, кн. VI. – С. 175-188.

Після 1903 року В. Гнатюк через поганий стан здоров'я вже не виїжджав у експедиції, навіть у близькі околиці Львова, але організовував збирання фольклорних матеріалів за допомогою широкої мережі кореспондентів з рядів сільської інтелігенції – учителів, студентів та освічених селян. Для них він укладав і публікував у пресі програми збирання фольклору з методичними вказівками, як і що записувати.

У 1904 році В. Гнатюк опублікував спеціальну програму для записування колядок та коломийок, за якою йшла програма для збирання загадок, матеріалів про рибальство, переказів, похоронних звичаїв, голосінь тощо.

Публікуючи фольклорні матеріали, одержані від сільських дописувачів, В. Гнатюк завжди подавав їхні прізвища, а замість гонорару кожний записувач одержував від Етнографічної комісії відповідний том зі своїми записами. Це мало неабияке значення для моральної підтримки записувачів, котрі охоче надсилали Гнатюкові свої матеріали, без яких він не міг би видавати фольклорні збірники. Наприклад, у збірнику *«Колядки і щедрівки»* подано список 118 дописувачів В. Гнатюка.³⁴

Своїм першочерговим завданням науковець вважав укладення та видання фольклорних збірників із новозаписаних матеріалів і з притаманною йому послідовністю він виконував це завдання.

Крім згадуваного уже шеститомника *«Етнографічні матеріали з Угорської Русі»*, він видав: *«Галицько-руські анекдоти»*³⁵ – збірник, що охоплює 700 текстів; двотомні *«Галицько-руські легенди»*³⁶ – 412 текстів; тритомні *«Коломийки»*³⁷ – 8622 пісні; *«Гаївки»*³⁸ – 184 тексти та 180 мелодій; *«Народні оповідання про опришків»*³⁹ – 258 текстів; *«Народні оповідання про тютюнарів»*⁴⁰ – 77 текстів; тритомні *«Знадоби до української демонології»*⁴¹ – 1346 текстів; *«Похоронні звичаї й обряди»*⁴² – 20 детальних описів похоронів; двотомні *«Колядки і щедрівки»*⁴³ – 322 зразки; двотомні *«Українські народні байки»*⁴⁴ – 400 текстів; два томи еротичного фольклору⁴⁵ – 319 текстів.

Якщо взяти до уваги, що ці збірники В. Гнатюк видав, будучи важко хворим, часто цілими місяцями не виходячи з кімнати або не підіймаючись з ліжка, то це був справжній подвиг, який в українській науці не має аналогу.

Та це не всі фольклорні матеріали В. Гнатюка. Багато з них залишилося в рукописах. Про його неймовірну працездатність свідчить факт, що лише в його архіві, який зберігається у фондах Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН України в Києві, нараховується понад двадцять п'ять тисяч аркушів фольклорних записів.

³⁴ ЕЗ, т. XXXV, 1914. — С. VII-XI.

³⁵ ЕЗ, т. VI, 1899.

³⁶ ЕЗ, т. XII, XIII, 1902.

³⁷ ЕЗ, т. XVII, 1905; т. XVIII, 1906; т. XIX, 1907.

³⁸ МУЕ, т. XII, 1909.

³⁹ ЕЗ, 1910, т. XXVI, XXVII.

⁴⁰ ЗНТШ, т. CXXII, 1915. – С. 167-211.

⁴¹ ЕЗ, 1904, т. XV; 1912, т. XXXIII, XXXIV.

⁴² ЕЗ, 1912, т. XXXI-XXXII. – С. 131-224.

⁴³ ЕЗ, т. XXXV, XXXVI, 1914.

⁴⁴ ЕЗ, т. XXXVII-XXXVIII, 1916.

⁴⁵ Das Geschlechtsleben des ukrainischen Bauernvolkes, I-II. Beiwerke zum Studium der Anthropolyteia. Leipzig, 1909-1912

Крім того, його рукописи зберігаються в ряді інших архівів України, музеях та приватних збірках.

Та збиранням і видаванням фольклорних матеріалів не обмежувалася його наукова діяльність. Паралельно з тим він написав цілу серію наукових розвідок з фольклористики.

У тогочасній європейській фольклористиці ім'я В. Гнатюка мало заслужену повагу. Уже в 1902 році він став членом Російської академії наук у Петербурзі. Згодом його обрано членом Чехословацького етнографічного товариства у Празі. (Národopisná společnost Československá), товариства Verein für Österreichische Volkskunde у Відні, Міжнародного союзу фольклористів – Folklore Fellows в Гельсінках та ряду інших наукових установ.

Навесні 1907 року В. Гнатюк вдруге виїхав лікуватися в Аландський санаторій грудних хвороб. Після двох місяців стан його здоров'я значно покращав, однак до завершення лікування йому потрібно було залишатися там ще три місяці, на що знову ж таки бракувало коштів.

28 червня 1908 року на засіданні Етнографічної комісії НТШ В. Гнатюк висунув пропозицію видати кількатомний корпус українських народних пісень, який би охоплював перш за все записи З. Доленги-Ходаковського, М. Максимовича, В. Антоновича, М. Драгоманова, І. Манжури, Ф. Вовка та інших. Оскільки записи майже всіх вищеназваних збирачів зберігалися в офіційних та приватних архівах поза Галичиною, В. Гнатюк вступив у листування з цими архівами і протягом чотирьох років роздобув майже всі потрібні матеріали.

У 1912 році він запропонував Етнографічній комісії НТШ конкретний план видання корпусу українських народних пісень, та оскільки Етнографічна комісія не одержала від австрійського міністерства культури потрібних фінансових засобів, це цінне видання не вдалося реалізувати. Значна частина підготовлених до друку матеріалів пропала на початку Першої світової війни.

Коли стан здоров'я В. Гнатюка не поліпшувався, він уже не зміг з такою інтенсивністю працювати як раніше, Управа (виділ) НТШ восени 1912 року проти його волі відібрала від нього редагування *«Етнографічного збірника»*, позбавивши його основного гонорару. На початку 1913 року його було позбавлено й редагування *«Літературно-наукового вісника»*. Майже одночасно його було звільнено з посади секретаря НТШ, а на його місце призначено спочатку О. Роздольського, потім Ф. Колессу. Все це знизило до мінімуму його і до того часу мізерну зарплату.

У 1913 році В. Гнатюк вирушив на лікування у Високі Татри (Закопане), але й тут повторилася аландська історія: після шести тижнів перебування в горах лікарі встановили, що для успішного завершення лікування йому потрібно бути там не менше 12-18 місяців. *«Ну, але розуміється, я цього не годен зробити, – писав він з гіркою іронією своєму другові І. Кривецькому, – бо на те грошей нізвідки не добуду, отже, най чорт хоробу бере»*⁴⁶.

Та незважаючи на хворобу, він і в цей час вів організаційну діяльність НТШ. З його ініціативи НТШ запланувало влаштування величавого з'їзду з нагоди 100-ліття з дня народження Т. Шевченка, який мав відбутися у грудні 1914 року у Львові. Перша світова війна перешкодила реалізації цього важливого задуму.

Війна застала В. Гнатюка в Криворівні. Військові події на цілих 15 місяців відрізали його від Львова. Вимушене перебування в центрі Гуцульщини він, як і раніше, використав для записування творів народної словесності. Записував не лише традиційний фольклор від селян, але й тогочасні військові новотвори від україн-

⁴⁶ Лист В. Гнатюка І. Кривецькому від 21 липня 1913 р. – ЛЦДА, ф. 309, оп. 1, зв. 68, од. зб. 987.

ських та російських солдатів, які побували в цьому краї. Ці новотвори послужили йому матеріалом для розвідки *«Війна і народна поезія»*⁴⁷ та інших статей.

Восени 1915 року сім'я Гнатюків повернулася із Криворівні до Львова у дуже несприятливі воєнні умови. В. Гнатюка знову призначено на посаду секретаря НТШ та редактора його періодичних видань (*«Етнографічного збірника»*, *«Матеріалів до української етнології»* та *«Хроніки НТШ»*). Його життєві умови у Львові під час війни були дуже несприятливі. Він був змушений цілими тижнями жити в нетопленій хаті, бо *«у Львові було забракло зовсім угля і дров так, що ніде не можна купити ні за які гроші»*.⁴⁸

1-го січня 1916 року він повідомив віділ НТШ, що не може платити готівкою за квартиру (яка була маєтком НТШ) і пропонує замість грошей свої недруковані наукові праці та власні фольклорні збірники. *«Моя платня на теперішні умови така мала, що не вистачає на самий харч»*, – скаржився він у своєму листі до І. Кравецького.⁴⁹ Крім того, у Львові під час війни не вистачало газу, і йому доводилося по вечорах сидіти без світла.

У таких несприятливих умовах Гнатюк написав і видав одну з кращих своїх фольклористичних праць – методико-бібліографічний довідник *«Українська народна словесність»* (Відень, 1916), яким користалися сотні збирачів фольклору.

В. Гнатюк і після війни продовжував займатися організацією фольклорного дослідження у Західній Україні, однак у зв'язку із занепадом видавничої діяльності НТШ він зміг видати лише незначну частину зібраних матеріалів. Більшість текстів, зібраних ним до Першої світової війни, була знищена царськими солдатами, які з канцелярії В. Гнатюка зробили військовий пункт, а його матеріалами топили в печі⁵⁰. Серед загублених матеріалів була кількатомна збірка історичних пісень М. Драгоманова, підготована В. Гнатюком до друку, великі збірки М. Дикарева, П. Тарасевського, Ю. Федьковича, В. Степаненка та багатьох інших збирачів. Тоді ж пропала і значна частина кореспонденції В. Гнатюка, між іншим, листи до нього І. Франка, Лесі Українки, Ф. Вовка, О. Кобилянської, В. Стефаника, Л. Мартовича та інших⁵¹.

Після війни Галичина опинилася в рамках Польщі, і видавнича діяльність Наукового товариства ім. Шевченка занепадала у зв'язку з припиненням йому державної допомоги. В. Гнатюк на деякий час втратив інтерес до наукової та організаторської праці. *«Що я маю даремно витратити сили на складення збірників і писання праць, коли нема вигляду на їх видання?»* – з жалем скаржився він Ф. Колесі.⁵² І стан здоров'я та матеріальні умови життя В. Гнатюка після війни погіршилися. Його діти виростили; дочки вчилися на медичному факультеті Львівського університету, син – у гімназії. Навчання вимагало значних коштів, і Гнатюкові нелегко було зводити кінці з кінцями.

⁴⁷ Гнатюк В. *Війна і народна поезія*. – Календарик для українських січових і жовнірів-українців на 1917 рік. – Відень, 1916. – С. 68-85.

⁴⁸ Лист В. Гнатюка І. Кравецькому в ід 1 січня 1915 р. – ЛЦДІА, ф. 309, оп.1., зв. 68.

⁴⁹ ЛЦДІА, ф. 309, оп. I, зв. II, од. зб. 234.

⁵⁰ Гнатюк В. *Вибрані статті про народну творчість*. – Київ, 1966. – С. 48.

⁵¹ Лист В. Гнатюка до І. Кравецького від 7 листопада 1915 р. – ЛЦДІА, ф. 309, оп. 1, зв. 68, од. зб. 987. Частина матеріалів, які В. Гнатюк вважав загубленими, пізніше була знайдена в інших місцях.

⁵² Матеріали до української етнології та антропології (далі МУЕА), т. XXI-XXII, част. I, 1929. – С. XI.

У 1918 році заходами уряду Української народної республіки, а згодом Української держави було засновано Українську Академію Наук, а В. Гнатюка запропоновано у перші її академіки.

Наприкінці жовтня 1918 року міністр народної освіти Української держави Петро Стебницький повідомив В. Гнатюка про те, що у зв'язку з ідеєю об'єднання наукових сил Східної й Західної України його ім'я занесено в список перших кандидатів в академіки. Єдиною умовою обрання В. Гнатюка дійсним членом УАН є його негайний переїзд до Києва.

У відповіді міністрові від 11 листопада 1918 року В. Гнатюк подякував за високе визнання його наукової діяльності та висунув ряд цікавих зауважень до Статуту УАН.

Щодо переїзду до Києва, В. Гнатюк заявив міністрові П. Стебницькому, що він зможе переселитися туди не раніше травня 1919 року. У зв'язку з тим на його місце було обрано С. Смаль-Стоцького, а його кандидатуру в академіки було висунуто лише через п'ять років – 21 лютого 1924 року.

У 1920 році В. Гнатюк зав'язав співпрацю з Закарпатською Україною, в якій після її приєднання до Чехословацької республіки 1919 року були значно сприятливіші умови для наукової та культурно-освітньої праці, ніж у Галичині.

У січні 1920 р. друзі В. Гнатюка Г. Стрипський та І. Панькевич запросили його підлікувати своє здоров'я на Закарпатті. *«Добре було би, якби Ви могли на літо сюди приїхати відпочити та, осівши в яким селі, продовжати свою ідею молодих літ».*⁵³ В. Гнатюк щиро привітав таку пропозицію, збираючись приїхати на Закарпаття разом із дружиною, однак погіршення здоров'я не дозволило йому здійснити цей намір.

У травні 1921 р. його було обрано почесним членом новозаснованого товариства «Просвіта» в Ужгороді. Висловлюючи *«щиро подяку за таке почесне відзначення моєї скромної праці»*, В. Гнатюк писав: *«Жалую дуже, що тяжка, довголітня хвороба відтягнула мене від продовжування праці над Угорською Україною та не дозволила мені здійснити того пляну, який я колись уклав собі, будучи здоровим. Надіюся, одначе, що мої пляни, доповнені й розширені, виконають уже тамошні уродженці».*⁵⁴

Восени 1921 р. В. Гнатюк підписав угоду з Шкільним рефератом цивільної управи Підкарпатської Русі в Ужгороді про укладення *«Словника закарпатських говірок»*, над яким працював понад три роки, виписавши зі своїх фольклорних матеріалів та закарпатоукраїнської літератури XVII-XX століть понад двадцять тисяч діалектних слів (з контекстом, паспортизацією, поясненнями тощо).

У вересні 1924 р. В. Гнатюк вислав свій словник до Ужгорода, де І. Панькевич мав доповнити його своїми матеріалами та чеськими еквівалентами і здати до друку. На жаль, саме тоді на Закарпатті настали дуже несприятливі зміни в національній політиці, в результаті яких І. Панькевича було звільнено з роботи у Шкільному рефераті, а *«Словник закарпатських говірок»* викреслено з видавничого плану.

У післявоєнний період над *«Словником закарпатських говорів»* інтенсивно працював Іван Панькевич, довівши кількість слів до 200 000, однак смерть у 1958 році перервала його працю. Після смерті І. Панькевича над словником працювали його учні (О. Зілинський, А. Куримський, К. Генік-Березовський та ін.). Нині роботу над словником доводить до завершення мовознавець Ружена Шишкова, працівниця Слов'янського інституту АН Чеської Республіки Празі.

⁵³ Лист І. Панькевича до В. Гнатюка від 25 січня 1920 р. // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику, т. IV, кн. 1. – Пряшів, 1969. – С. 64.

⁵⁴ Лист В. Гнатюка до І. Панькевича від 17 червня 1921 р. // Там таки, т. III, Пряшів, 1967. – С. 59.

З мовознавчих праць В. Гнатюка для закарпатських (отже, і прашівських) русинів-українців найвизначнішою є його стаття «В справі літературної мови підкарпатських русинів» з 1924 року, яка 43 роки пролежала в рукописі і була опублікована щойно 1967 року на сторінках «Наукового збірника Музею української культури у Свиднику» (Пряшів, 1967. – Т. 3. – С. 19-27). У ній автор на питання «Якою має бути літературна мова підкарпатських русинів?» відповів: «Літературною мовою Підкарпатської Русі буде та сама українська, що є в Галиччині, на Буковині, в Київщині, на Кубані, на Зеленим Кліні, в Америці. До того положені вже підвалини в писаннях Л. Чопея, Г. Стрипського, Гренджі-Донського і інших молодших. Тимчасовим переходом до неї може бути місцевий говір верховинський, найбільше зближений до літературної мови. Як уступка для старшої генерації може полишитися тим часом і етимологічний правопис. Отсей народній говір виключно повинен запанувати в уряді і школі, а не який інший, до пори, поки не буде можна перейти вповні до загальної української літературної мови».

Ці пророчі слова В. Гнатюка не втрачають актуальність і в наш час, коли не втихають спроби творення різних типів «русинської» літературної мови.

В. Гнатюк, аби вийти із злиднів, змушений був продавати свої книжки. За час від 1920 по 1926 рр. він вислав до Ужгорода понад тисячу книжок зі своєї приватної бібліотеки. Ці видання, з якими він нерадо розлучався, стали основою солідної наукової бібліотеки товариства «Просвіта», пізніше – Державної наукової бібліотеки в Ужгороді, і становлять золотий фонд нинішньої Наукової бібліотеки Ужгородського національного університету.

Стан здоров'я В. Гнатюка і на цей раз вимагав довшого перебування в горах, яке рекомендували йому лікарі. 1-го червня 1925 р. В. Гнатюк звернувся до Управи НТШ у Львові з проханням виплатити йому для лікування хоча б аванс його гонорару за ненадруковані праці, «а як ні – писав Гнатюк – *прошу признати мені на виїзд і побут в горах позичку в можливій висоті, яку я або відробив би, або звернув би ратами в готівці*»⁵⁵. Та бажаної допомоги В. Гнатюк таки не одержав.

Та і в тих дуже несприятливих обставинах він не перестав цікавитися своєю улюбленою справою – фольклористикою. Після війни він приступив до видання популярної фольклорної серії, в якій вийшли п'ять збірок фольклору, та опублікував ряд теоретичних фольклористичних праць. Крім того, він видав брошуру про Наукове товариство ім. Шевченка, працю «Кубанщина й кубанці», підготував до друку «Українську мітологію», брошуру про Закарпатську Україну та інші праці.

У 1920 році він зав'язав ділові стосунки з правлінням Книгоспілки, яке надіслало йому докладні відомості про свій статут та замовило в нього для друку збірники легенд і казок⁵⁶.

За останні роки життя В. Гнатюк чимало уваги приділив справі популяризації українського фольклору серед широкої громадськості. Він розробив план видання цілої серії науково-популярних книжок з фольклору, однак несприятливі видавничі умови дозволили йому реалізувати лише незначну частину свого задуму.

Ще в 1917 році Гнатюк видав збірник соціально-побутових казок («Народні новели») у власній літературній обробці, що містив кращі матеріали з його закарпатських експедицій. В такому ж плані 1918 року він видав і книжку народних казок про тварин («Народні байки»), яка містила кращі твори з його двотомника «Українські народні байки», та «Народні байки для дітей» (з ілюстраціями О. Кульчицької).

У 1922 році В. Гнатюк видав кращі фантастично-пригодницькі казки зі своїх

⁵⁵ ЛЦДІА, ф. 309, оп. 1, зв. II, од. зб. 234.

⁵⁶ Записки І-Ф ВУАН. – Київ, 1927, кн. X. – С. 215-221.

закарпатоукраїнських записів під назвою «*Баронський син в Америці*». Ці видання відіграли важливу роль у справі популяризації фольклору, зокрема серед шкільної молоді.

У 1924 році президія УАН офіційно повідомила В. Гнатюка, що його обрано по-заштатним академіком на кафедру народної словесності з тим, що після переїзду до Києва він стане штатним академіком. Ця звістка дуже потішила В. Гнатюка, тому що нарешті офіційно було визнано його наукові заслуги, а саме з боку найвищої української наукової установи, в якій перед ним розкривалися гарні перспективи.

У відповідь на це повідомлення Гнатюк писав: «*Колись мою молодечою мрією було дожити хвили, в якій на українській землі став би Український університет та Українська академія наук, дві інституції, що ввели би український народ у ряд загальнопризнаних культурних націй. Ця мрія тепер здійснилася. Я вважав би великим щастям, коли би зміг наприкінці свого життя хоч здалека докинути свою цеголку до тої величезної будівлі, яку здвигає УАН для української науки*».⁵⁷

Та, на жаль, йому не довелося вже докласти свою цеглину до спільної будівлі.

Від 1925 року стан здоров'я В. Гнатюка був майже безнадійним. Навіть його близькі друзі змирилися з думкою, що його смерть неминуча. І. Свенціцький на запитання М. Могилянського про здоров'я Гнатюка лаконічно відповідав: «*Вже кілька місяців помирає та ніяк померти не може*».⁵⁸

6-го жовтня 1926 року о шостій годині вечора Володимира Михайловича не стало. Помер на 55-му році плідного життя. Його дружина Олена в листі до І. Панькевича від 6 листопада 1926 року так описує останні години життя В. Гнатюка: «*До послідньої хвили життя не жалівся на ніякі болі, хотя й мусів їх мати, та до послідньої хвили живо цікавився всім, що діялося поза домом і в домі. Ще два дні перед смертю робив коректуру «Літературно-наукового вісника». В послідній день життя, хотя й часто уже тратив притомність, давав ще різні розпорядження. Помер спокійно, так якби заснув*».⁵⁹

В. Гнатюка похоронено на Личаківському кладовищі недалеко могили його друга і учителя Івана Франка. Пізніше на його могилі сім'я поставила скромну мармурову плиту з простим написом: «*Володимир Гнатюк, етнограф, 21. V. 1871 – 6. X. 1926*». У 1971 році цей надгробник було замінено монументальним пам'ятником з кам'яним бюстом В. Гнатюка роботи скульптора Л. Біганича.

Красномовним свідченням того, чим жив і цікавився Володимир Гнатюк в останні земні свої роки, є 97 листів та 90 листівок, написаних ним та його дружиною Оленою до дітей та зятя (1919-1928), які мені 1991 року передала Ліла Гордесманн, внучка В. Гнатюка, наступниця спадщини своєї матері Ірини та її сестри Олександри. Я їх разом з іншими документами своєї гнатюкіани передав Обласному архіву Тернопільської області (директор Богдан Хаварівський). Це – безцінні документи про останні роки життя і смерть визначного українського фольклориста та громадського діяча, які чекають на обнародування.

Володимир Гнатюк був науковцем, який у важких умовах ХІХ і першої чверті ХХ століть поставив українську фольклористику на загальнослов'янський рівень, тому він заслуговує на те, щоб 150-річчя з дня його народження було належно відзначено.

⁵⁷ Там само. Чернетка листа В. Гнатюка до І. Панькевича. Лист УАН від 22 травня. 1924 р., од. зб. 2290.

⁵⁸ Записки історично-філологічного відділу УАН, кн. 10. – Київ, 1927. – С. 258-259.

⁵⁹ Науковий збірник МУК у Свиднику, т. ІІІ. – Пряшів, 1967. – С. 206.

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКИЙ ЧИН ВОЛОДИМИРА ЗАЛОЗЕЦЬКОГО НА ЗАКАРПАТТІ У 1922 – 1924 РОКАХ

У ході поразки національно-визвольних змагань 1917 – 1921 років відбулася активна еміграція українців з Наддніпрянщини, Східної Галичини та Буковини на територію новоутвореної Чехословацької республіки. Чимало з них осіло на теренах Закарпаття, яке восени 1919 р. стало складовою частиною Чехословацької республіки (ЧСР) і отримало назву Підкарпатська Русь. Знайшовши в краї свою другу батьківщину, вони плідно працювали не тільки на освітній ниві, але й намагалися брати найактивнішу участь у культурному та громадсько-політичному житті краю.

До знаних представників української інтелігенції, які відзначилися на ниві культурно-освітнього піднесення міжвоєнного Закарпаття, належать театральні митці Микола Садовський та Микола Аркас, мовознавець і етнограф Іван Панькевич, письменники й літературознавці Володимир Бірчак, Василь Пачовський, Спиридон Черкасенко та ін. Крім них, не можна не згадати також багатьох учителів, правників, інженерів, театральних акторів, які завдяки своїй невтомній праці залишили помітний слід в історії краю. Відрадно відзначити, що деякий час на Підкарпатській Русі жив і працював видатний український учений-візантиніст, дослідник історії мистецтва, філософ-культуролог, релігієзнавець і політичний діяч Володимир Сас-Залозецький (10.07.1896, м. Львів – 12.10.1959, м. Грац, Австрія).

За роки незалежності України про В. Залозецького з'явилось чимало студій. Крім матеріалів енциклопедичного характеру Тетяни Осташко [1], Галини Герасимової [2] та Андрія Ясіновського [3], на особливу увагу заслуговують публікації часопису «Народознавчі Зошити». Йдеться, зокрема, про дослідження таких учених, як Роксоляна Козак [4], Оксана Гринів [5], Степан Костюк [6], Ярослав Тарас [7], Назар Козак [8] та Ярослава Павличко-Александрович [9]. До речі, Я. Павличко-Александрович не лише вперше зробила спробу узагальнити матеріали до бібліографії В. Сас-Залозецького, але й підготувала кілька студій з нагоди столітнього ювілею вченого [10]. Та попри це, про перебування і чин В. Сас-Залозецького на Закарпатті у період з 1922-гої по 1924 рік у працях згаданих авторів акцентовано лише побіжно. Тож спробуємо бодай частково заповнити лакуну цього періоду життя В. Сас-Залозецького.

Про життя й наукову діяльність В. Залозецького збереглося не так уже й багато свідчень. Але достеменно відомо те, що його дослідницька діяльність у галузі історії мистецтва розпочалася саме в Ужгороді, куди він прибув у 1922 році після закінчення філософського факультету Віденського університету. Залишившись в Ужгороді як дипломатичний представник Української Народної Республіки (УНР), В. Залозецький став активно вивчати мистецькі пам'ятки Закарпаття. Заслуговує на увагу той факт, що науковим керівником В. Залозецького під час університетських студій був видатний представник віденської школи мистецтвознавства, чех за походженням Макс Дворжак (1874 – 1921). Він належав до прихильників нового методу вивчення мистецьких явищ та їх історичних процесів, основою якого був стилістичний аналіз. У цьому контексті головна увага приділялася стилю та його мистецько-естетичним цінностям [11]. Тож саме в Ужгороді з урахуванням згаданого методу В. Залозецький опублікував свої перші праці. Як відзначає Роксоляна Козак, він був першим українським дослідником, який «зробив детальні описи мистецьких пам'яток Закарпатської України» [12].

Восени 1919 р., на основі положень Сен-Жерменського мирного договору, Закарпаття було включено до складу Чехословацької республіки, що зумовило демократичний характер політичного, соціального та культурного розвитку краю у 20-30-ті роки ХХ ст. Адже з-поміж усіх державних утворень Центрально-Східної Європи саме Чехословаччина міжвоєнного періоду позиціонувалася як країна з досить розвинутими інститутами громадянського суспільства, з традиціями гуманізму, віротерпимості, плюралізму. У новій державі край отримав назву Підкарпатська Русь.

Одним із проявів культурного відродження Підкарпатської Русі в рамках Чехословацької республіки 20-30-х років ХХ ст. стало виникнення й активна діяльність громадських організацій. Особливо активну діяльність у суспільно-політичному житті Закарпаття провадило культурно-освітнє товариство «Просвіта». Воно було створене 9 травня 1920 року в Ужгороді завдяки наполегливості о. д-ра Августина Волошина, братів Юлія та Михайла Брацайків, о. д-ра Василя Гаджеги, Степана Ключурака, д-ра Івана Панькевича та інших провідників національного відродження краю. Головою товариства став адвокат д-р Ю. Брацайко, його заступником о. А. Волошин, а секретарем – відомий український учений-мовознавець, уродженець Львівщини І. Панькевич. Хоча ядро «Просвіти» складала місцева інтелігенція, великий вплив на форми і методи її діяльності сприяли емігранти з Галичини. До таких належав і д-р В. Залозецький.

На установчих зборах «Просвіти» на пропозицію д-ра М. Новаковського було ухвалено рішення створити Руський Національний музей та обрати музейну комісію [13]. Ці рішення було зафіксовано і в Статуті товариства, який серед напрямків роботи «Просвіти» виокремив такі: «...ж) закладання бібліотек і музеїв та опіки над існуючими вже й тепер; з) давання почину до заложення Центрального Національного Музею для цілої області Підкарпатської Русі» [14]. І вже 20 травня 1920 р. просвітяни обирають музейну та бібліотечну комісію. До неї ввійшли такі особи: Т. Скиба – голова, М. Новаковський – заступник голови, П. Куцин – секретар, І. Панькевич, А. Алиськевич – члени комісії. Представником від Головного відділу (Головного видѣлу) товариства призначило вченого-історика о. В. Гаджегу [15].

Отже, з самого початку існування товариства просвітяни активізували свої зусилля, спрямовані на організацію музею й бібліотеки, які мали стати загальнонародними установами. Першим кроком у цій справі став «Меморіал музейної і бібліотечної комісії товариства «Просвіта» в Ужгороді для Цивільної управи Підкарпатської Русі в справі заснування Національного Музею», поданий до крайового уряду 25 серпня 1920 р. Меморіал містив такі прохання-вимоги: 1) надати товариству для організації музею і бібліотеки матеріальну допомогу в розмірі 60 000 Кч і визначити для цього приміщення; 2) підтримати старання «Просвіти» у справі виявлення історичних пам'яток в музеях Відня та Будапешта, вивезених із Підкарпатської Русі, та посприяти у поверненні їх на батьківщину; 3) заборонити розкрадання та вивезення за межі краю експонатів музею ім. Т. Легоцького в Мукачеві [16].

Ситуація з музеєм ім. Т. Легоцького була доволі непростою. Власне на той час музею як такого не існувало. Йшлося про унікальну приватну збірку археолога, історика й етнографа Теодора (Тиводара) Легоцького (1830 – 1915), який у 1907 р. ініціював створення в Мукачеві музейного товариства. Метою його діяльності було відкриття в цьому місті музею, основою якого мала стати археологічна колекція Т. Легоцького. У 1909 р. музейне товариство, назване на честь Т. Легоцького, було офіційно зареєстроване й розпочало активну роботу. Однак воно так і не спромоглося створити музей, а після смерті в 1915 р. Т. Легоцького узагалі припинило свою чинність. Натомість Т. Легоцький заповів колекцію родині, яка мала передати її до майбутнього музею. Щоправда, під час панування в Мукачеві у березні-квітні 1919 р. (протягом 40 днів) радянської влади деякі предмети зникли.

У 1920 р. дружина Т. Легоцького раптово померла, а діти виїхали в Угорщину. Перед тим, як покинути Мукачево, вони продали археологічну збірку батька браτισлавському купцю Лазареві Зінґеру, який мав намір вивезти її з Підкарпатської Русі. Тому інтелігенція краю, чимало представників якої були і членами «Просвіти», вболівала за долю колекції. Активну позицію в цьому питанні зайняла й Музейно-бібліотечна комісія «Просвіти». Вона підготувала кілька меморандумів до владних установ і була змушена судитися з Л. Зінґером. В результаті, суд ухвалив відмовити Л. Зінґеру у придбанні колекції Т. Легоцького і залишити її в Мукачеві [17]. Одночасно «Просвіта» акцентувала увагу місцевого та столичного урядів припинити руйнування старих дерев'яних церков у випадках забудови новими і запровадити їх консервацію [18].

Невдовзі товариство «Просвіта» вирішило придбати бібліотеку відомого вченого Ґадора Стрипського. Неабияку роль у цьому процесі відіграв і д-р Володимир Залозецький, який з 1 липня 1922 р. був співробітником реферату шкільництва й національної освіти в Ужгороді. Рішення про його прийняття в члени «Просвіти» було ухвалено 2 жовтня 1922 р. на 28-ому засіданні Головного відділу товариства у складі д-ра Юлія Брацайка, о. Августина Волошина, о. д-ра Василя Гаджеги, о. Віктора Желтвая, д-ра Михайла Брацайка, інж. Миколи Творидла та д-ра Івана Панькевича. Про це свідчить протокол засідання Головного відділу товариства за підписом його голови Ю. Брацайка та секретаря І. Панькевича. У цьому ж протоколі йшлося й про те, аби просити В. Залозецького поїхати до Будапешта й організувати передачу до посольства Чехословацької республіки (воно знаходилося тоді в столиці Угорщини) бібліотеки відомого вченого Ґадора Стрипського, щоб уже звідти її можна було доправити до Ужгорода [19].

Слід відзначити, що Ґадор Стрипський (1875 – 1946) народився в с. Шелестово (нині – у складі смт. Кольчино Мукачівського р-ну Закарпатської області України) в родині греко-католицького священника. Навчався в Ужгородській королівській католицькій гімназії, Будапештському університеті ім. Петера Пазманя та Коложварському (нині – м. Клуж-Напока, Румунія) університеті ім. Франца Йосифа. В Коложварському університеті, зокрема, він слухав лекції з археології, етнографії та мовознавства. Під час зимового семестру 1898 р. Г. Стрипський навчався у Львівському університеті, де, серед інших, відвідував лекції Михайла Грушевського з історії та Філарета Колесси – з літератури. У Львові Г. Стрипський познайомився з багатьма представниками тогочасної галицької української інтелігенції, зокрема, з Іваном Франком, Володимиром Гнатюком, Остапом Роздольським, Іваном Верхратським.

У 1908 р. Г. Стрипський здобув ступінь доктора історії та філології, деякий час працював викладачем Коложварського університету. Упродовж 1910 – 1918 років був співробітником етнографічного відділу Угорського національного музею. З кінця 1915 р. й протягом наступного року редагував журнал «Україна» (Ukránia). Брав активну участь в революційних подіях 1918 р. в Угорщині. У 1922 р., через активну позицію під час пролетарської революції, Г. Стрипського у 47 літ було дочасно пенсіоновано. Аби якось вивихати з мізерної пенсії, він займався офіційною перекладацькою діяльністю [20].

У 1910 р. Г. Стрипський проводив збиральницьку роботу в гірській місцевості Ужанського й Марамороського комітатів (нині – більша частина цієї території є складовою Закарпатської області України) [21]. Він намагався створити в Мараморош Сиготі (нині – Сігету Мармацей у Румунії) музей, але його старання не увінчалися успіхом. Тому після переїзду до Будапешта вчений передав зібраний ним матеріал в Угорський національний музей. Влітку 1921 р., мабуть, через матеріальну скруту, Г. Стрипський вирішив продати товариству «Просвіта» в Ужгороді свою багату бібліотеку. Спочатку він запросив за неї 20 тисяч Кч. Та врешті-решт знизив ціну до 10 тисяч Кч. На думку історика Івана Стряпка, вчений поступився, зважаючи на непросте фінансове становище «Просвіти», а можливо,

й з огляду на те, що був добре знайомий з її лідерами і навіть входив до складу оргкомітету щодо заснування товариства [22].

Намір товариства «Просвіта» придбати бібліотеку Г. Стрипського підтримали й очільники Підкарпатської Русі. У Державному архіві Закарпатської області (ДАЗО) нами виявлено документи, які, крім іншого, засвідчують причетність крайових високопосадовців до вирішення цього питання. Так, 28 вересня 1921 р. Цивільне управління Підкарпатської Русі надіслало в посольство Чехословацької республіки в Будапешті листа (за підписом віцегубернатора) про важливість належного збереження бібліотеки Г. Стрипського, яку хоче придбати товариство «Просвіта». Адже це книжкове зібрання може стати добрим фундаментом для організації в майбутньому національної бібліотеки Підкарпатської Русі. У додатку було надіслано й клопотання «Просвіти», а також прохання, аби посольство зберегло згадану бібліотеку для Підкарпатської Русі [23].

До вирішення цієї справи долучилися також Міністерство шкільництва й національної освіти та Міністерство закордонних справ ЧСР. У травні 1922 р. Міністерство закордонних справ внесло пропозицію, аби закуплену від Г. Стрипського бібліотеку доправляти частинами до Братислави тамтешньому реферату шкільництва й національної освіти, а вже звідти доставити її в Ужгород [24].

Відтак листом від 29 травня 1922 р. Міністерство закордонних справ поінформувало реферат шкільництва й національної освіти про подальші дії. З документу довідуємося, що бібліотеку Г. Стрипського було перевезено до посольства Чехословацької республіки в Будапешті за присутності делегата реферату шкільництва й національної освіти Підкарпатської Русі [25]. І хоча його ім'я та прізвище тут не згадується, навряд чи це міг бути В. Залозецький. Тож на своєму 28-ому засіданні лідери «Просвіти», ймовірно, відрядили В. Залозецького до Будапешта, щоб він як представник цього товариства прийняв бібліотеку Г. Стрипського.

Далі посольство ЧСР у Будапешті інформує, що всі книжки містяться у 28 міхах, з яких 25 уже готові до відправки, а три ще належить відповідно запакувати. Наголошувалося також, що посольство має намір пересилати щотижня кур'єром один мішок до містечка Паркани (*Párkány*, сучасний словацький населений пункт Штурово, *Štúrovo*). Питанням доставки книжок із Паркан до Братислави належало опікуватися тамтешньому реферату шкільництва й національної освіти. Перший міх планувалося відправити у четве,р 21 грудня 1922 року [26].

У травні 1923 р. реферат шкільництва й національної освіти у Братиславі повідомив цей же орган в Ужгороді про те, що дійсно книжки стали надходити ще в грудні 1922 р. Вони перебувають під наглядом реферату у Братиславі. Щойно з чехословацького посольства сюди надійде останній пакунок з книжками, то всіх їх буде транспортовано до Ужгорода [27]. Відтак 21 червня 1923 р. реферат шкільництва й національної освіти у Братиславі інформував ужгородських колег про те, що на той час отримав 21 міх книжок з бібліотеки Г. Стрипського. Решта 7 мішків мають надійти до кінця липня 1923 р. А як уже все бібліотечне зібрання буде знаходитися в Братиславі, то звідси його відправлять до Ужгорода в закритому вагоні.

Отже, з моменту вступу В. Залозецького в «Просвіту» йому довелося вирішувати завдання, які перебували в компетенції музейно-бібліотечної комісії товариства. Щоправда, офіційно членом музейно-бібліотечної комісії «Просвіти» В. Залозецького було обрано трохи згодом – 9 листопада 1922 року [28]. Восени 1923 р. Головний відділ на пропозицію І. Панькевича вирішив зарахувати В. Залозецького на 2 місяці (листопад-грудень) на роботу в музей товариства «Просвіта» з місячною оплатою 1200 Кч. Крім праці над упорядкуванням музейного зібрання, йому доручалося довести до кінця справу з бібліотекою Г. Стрипського, транспортування якої з посольства Чехословацької республіки в Будапешті до Братислави було завершено

наприкінці липня 1923 року [29]. До речі, простежити за ходом транспортування книжок з бібліотеки Г. Стрипського до Братислави мав Іван Панькевич [30]. Коли ж усю бібліотеку, нарешті, було переправлено до Братислави, то Головний відділ «Просвіти» уповноважив В. Залозецького поїхати туди й залагодити у рефераті шкільництва й національної освіти всі формальності щодо цієї справи [31].

У цьому контексті заслуговує на увагу лист шкільного реферату в Ужгороді до своїх колег у Братиславі від 23 жовтня 1923 р. З нього довідуємося, що товариство «Просвіта» занепокоєне затягуванням терміну перевезення бібліотеки Г. Стрипського до Ужгорода. Воно побоюється, щоб книжки, які зберігаються на складі в Братиславі, не були погризені мишами чи не зазнали інших пошкоджень. Тож правління «Просвіти» запропонувало відрядити до Братислави свого представника – д-ра Володимира Залозецького, – який приймав цю бібліотеку у Будапешті й доставив до чехословацького посольства, а тепер би зміг все владнати в тамтешньому рефераті й організувати транспортування книг на вокзал. Тому шкільний реферат Підкарпатської Русі просить надати В. Залозецькому, який прибуде до Братислави 30 жовтня 1923 р., необхідну інформацію та всіляко сприяти йому в завершенні цієї справи [32]. Поїздка була вдалою, і на своєму засіданні 3 листопада 1923 року Головний відділ товариства взяв до відома інформацію про те, що бібліотека Г. Стрипського вже в Ужгороді й доручив В. Залозецькому замовити стелажі для книг [33].

За результатами своєї роботи в музейно-бібліотечній комісії товариства «Просвіта» В. Залозецький оприлюднив кілька розвідок. Так, 9 березня 1923 року він підготував статтю «Національний Музей в Ужгороді», яку майже відразу ж було опубліковано в газеті «Русинь» [34]. Тут В. Залозецький вказав, передусім, на основну причину відсутності на Підкарпатській Русі національного місцевого музею – небажання угорської влади створювати таку установу. Вчений слушно зауважив, що угорські посадовці не мали наміру сприяти в організації музею, адже добре усвідомлювали, що поява такого культурного центру сприятиме пробудженню національної свідомості місцевого населення. Тому майже всі мистецькі витвори вивозилися до Будапешта. Тож той, хто прагне ознайомитися з національним мистецтвом Підкарпатської Русі, зможе це зробити в етнографічному музеї в Будапешті, де побачить і різноманітні витвори мистецтва, і вироби домашнього промислу, і зразки церковного начиння (іконостасів, ікон), вишивки, одягу й под. Все це потрапило до Будапешта з Підкарпатської Русі.

Як наголошує В. Залозецький, в іноземця, який відвідує цей край і бажає познайомитися з його культурою та минувиною, складається враження, що тут взагалі немає історичних пам'яток. Але ж це не так, адже Підкарпатська Русь не така вже й бідна, а може, навіть багатша та більш цікава за інші регіони на витвори мистецтва. Більш цікава тому, що внаслідок віддаленості від центрів цивілізації тут збереглося своєрідне мистецтво зі всіма національними руськими рисами («рускими чертами», як ідеться в оригіналі публікації – *І.Л.*) із сильними домішками архаїзмів. До прикладу, якщо в інших регіонах, зокрема в Галичині, продовжує вчений, візантійсько-руський стиль уже в XVII ст. поступово витісняється бароковим, то на Підкарпатській Русі він зберігався до кінця XVIII ст. і навіть довше. Унікальним є також народний стиль, про що свідчить орнамент на сорочках, рушниках, скатертinah, вироби домашнього промислу на Гуцульщині. Тож Національний музей в Ужгороді, вважає В. Залозецький, повинен репрезентувати всю територію Підкарпатської Русі й реалізовувати ті ж завдання, які стоять перед Східнославацьким музеєм у Кошицях чи Національним музеєм у Львові. Перший зберігає артефакти з території всієї Східної Словаччини, а другий – репрезентує мистецтво всієї Галичини.

У цьому контексті В. Залозецький звертає також увагу на Landesmuseum у Відні, який є культурно-освітньою установою Нижньої Австрії, та музей у місті Інсбрук, що має важливе значення для Тироля. На думку науковця, такого типу музей повинен

охоплювати всі галузі мистецтва, а не зосереджуватися на окремих із них. Тому національний музей в Ужгороді повинен мати такі відділи: 1) загальномустецький, 2) археологічний, 3) відділ церковного мистецтва, 4) етнографічний, 5) природничий, 6) відділ рукописів, 7) Національну галерею, яка містила б твори місцевих митців, 8) Музейну бібліотеку.

Разом з тим, учений наголошує, що створення музею – це справа тривалого часу, а не двох років. Його організацією повинно займатися все суспільство, задля чого потрібно вести широку пропаганду серед різних верств населення щодо необхідності створення такого музею. Провідну роль у цьому процесі повинні відігравати вчителі та священники, позаяк вони безпосередньо контактують з народом та є причетними до предметів музейного значення. Усвідомлюючи важливість такої установи, вчителі та священники долучаються до створення музею шляхом збирання мистецьких витворів у селах і містечках, у яких проживають.

Відтак В. Залозецький акцентує на тому, що зародок національного музею вже існує при товаристві «Просвіта» в Ужгороді. Він пише, що просвітянам вдалося зібрати хоча й невелику, але вартісну колекцію. У її складі, зокрема, – старовинні рукописи, серед яких найбільшу цінність становить *Молитослов* кінця XIV – початку XV ст. та кілька *Євангелій* XVII – XVIII ст. Останні цікаві тим, що в окремих закладках збереглися зразки давнього місцевого орнаменту з візантійським впливом. З витворів художнього мистецтва заслуговують на увагу, передусім, ікони русько-візантійського письма XVII ст., різьблений бароковий іконостас кінця XVIII ст., деякі інші предмети церковного начиння, зразки вишивки й под.

Продовженням теми про основні досягнення та труднощі на ниві збереження культурної спадщини Підкарпатської Русі стала стаття В. Залозецького «Музей і бібліотека тов. «Просвіта» в Ужгороді» в українському тижневику «Літопис політики, письменства і мистецтва», що виходив у Берліні під редакцією С. Томашівського [35]. Вчений наголошує, що при товаристві «Просвіта» створено музей, який має на меті охороняти та популяризувати основні надбання матеріальної і духовної культури краю. Він повинен стати основою для «Національного Музею» Підкарпатської Русі. Відтак В. Залозецький вказує на перепони в організації музею, найбільшою з яких вважає нестачу відповідного приміщення, поки, нарешті, наприкінці 1923 року його експонати не розмістилися у двох кімнатах новопродбаного дому «Просвіти». Але навіть цієї площі не вистачає для того, аби розмістити всю колекцію.

Заслуговує на увагу інформація В. Залозецького про те, що до придбання товариством власної будівлі просвітянський музей мандрував з місця на місце, поки 1923-го року не опинився в церкві Чину св. Василя Великого (оо. Василіан) в Ужгороді. Ченці віддали храм до диспозиції музею, тож на перший погляд здавалося, що це не такий уже й поганий задум, адже колекція гармоніювала з місцем розташування. До того ж, як прозраджує стиль церкви оо. Василіан, її було споруджено у XVIII ст., що також мало неабияке значення. Однак храм знаходився в досить занедбаному стані, а тому не був ідеальним місцем для музею [36].

Слід відзначити, що йдеться про православну церкву, яку було зведено в Ужгороді у 1786 – 1787 роках старанням (і на кошти) грецької громади. Проте на початку XX ст. грецька церковна громада у зв'язку з відсутністю прихожан припинила свою діяльність, і храм та земельний наділ, на якому він знаходився, придбала Мукачівська греко-католицька єпархія. Щоправда, 1906 р. у цій частині старого Ужгорода сталася велика пожежа, яка знищила вежу вже колишнього православного храму. Він став занепадати й деякий час використовувався як складське приміщення. Відтак у 1911 – 1912 роках на прилеглій до церкви території було зведено монастир оо. Василіан. Проте саму церкву ченці стали відбудовувати лише в 1923 р. Якраз до початку відновлювальних робіт тут деякий час і зберігалася музейна колекція товариства «Просвіта», тому В. Залозецький наголошує, що ця споруда не була ідеальним місцем для музею. У 1924 р. церкву було освячено на честь св. Василя Великого і вона стала діючою. Нині ж будівля монастиря оо. Василіан і залишки цієї церкви

знаходяться у розпорядженні фізичного факультету Ужгородського національного університету [37].

З публікації В. Залозецького також довідуємося, що музей складається з 11 відділів: 1) відділу ікон, 2) відділу різьби; 3) церковних риз, 4) церковного посуду, 5) етнографічного, 6) праісторичного, 7) нумізматичного, 8) відділу модерних картин, 9) відділу старих картин, штихів, гравюр, мідеритів, дереворитів, 10) природописного, 11) фотографій. Найкраще репрезентовано, як відзначає В. Залозецький, два відділи – етнографічний та церковних предметів [38].

З другої частини статті довідуємося, що бібліотека «Просвіти» містить близько 8 тисяч томів. Її фонди суттєво поповнилися завдяки придбанню бібліотеки Г. Стрипського. На момент підготовки В. Залозецьким згаданої публікації просвітянська бібліотека складалася з таких відділів: 1) белетристичного, 2) історичного, 3) літератури, що стосується території Підкарпатської Русі на руській (ідеться, мабуть, про книги, написані місцевою говіркою чи українською мовами – *І.Л.*), великоруській (тобто, російській – *І.Л.*) та угорській мовах, 4) природописного, 5) відділу церковної літератури, 6) етнографічного, 7) відділу часописів і газет. Найбільшу цінність, на думку В. Залозецького, становить історичний відділ та відділ літератури про Підкарпатську Русь. Щоправда, підсумовує вчений, попри наявність окремого приміщення просвітянська бібліотека перебуває в стадії упорядкування, тож нею ще не можна повноцінно користуватися [39].

Окрему публікацію В. Залозецький присвятив висвітленню процесу організації архіву товариства «Просвіта». Він складався з чотирьох відділів: 1) рукописів, 2) стародруків, 3) грамот, 4) видань з території Підкарпатської Русі. Найбагатшим з-поміж них є рукописний відділ. Упродовж 1921 – 1923 років, наголошує вчений, товариству вдалося зібрати досить об'ємну колекцію рукописів. За своєю науковою цінністю вона поступається лише аналогічному зібранню, яким володіє монастир оо. Василіан у Мукачеві. Найдавніші рукописи датуються XVI ст. Відтак учений наводить назви рукописів як церковного, так і світського характеру, що були створені у XVII – XVIII ст. Щодо стародруків, то В. Залозецький, акцентує увагу на таких книгах, як «Літургікон» (1604 р.) Гедеона Балабана, «Ключ розуміння» Іоанника Гялятовського, надрукований у типографії Михайла Сльозки у Львові, та «Анеологон» 1619 р., виданий головним друкарем Києво-Печерської лаври Памвою Бериндою. Він відзначає, що всі стародруки, які виявлено на Підкарпатській Русі, походять зі східної Галичини (переважно зі Львова), їх надруковано в типографії Почаївської або ж Києво-Печерської лаври [40].

Цикл матеріалів про стан музейної справи в краї завершує стаття В. Залозецького «Музеї та охорона пам'яток старини на Підкарпатській Україні», підготовлена для «Літературно-наукового вісника», що виходив у Львові завдяки зусиллям Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) [41]. Доцільно відзначити, що в своїй науковій студії В. Залозецький послуговується тогочасною офіційною назвою краю – Підкарпатська Русь. Однак редакція часопису всюди вживає назву «Підкарпатська Україна», про що інформує читачів у примітці.

На початку цієї публікації довідуємося також і про те, що відділ культури Шкільного реферату (управління) Підкарпатської Русі доручив В. Залозецькому об'їхати територію краю для збору матеріалів, фотографування та опису всіх давніх пам'яток, передусім церков, костелів та замків [42]. До речі, лідери товариства «Просвіта» в Ужгороді покладали на подорож В. Залозецького неабиякі надії. Про це, зокрема, довідуємося з листа І. Панькевича до відомого українського вченого, етнографа і фольклориста, громадсько-культурного діяча і незмінного секретаря НТШ Володимира Гнатюка від 14 квітня 1922 р.: «*Тепер на літо спроваджує шкільний реферат д-ра Залозецького на два місяці для зібрання всіх пам'яток архітектури і штуки (мистецтва – І.Л.), які на нашій території знаходяться. Принайменше в тім вигляді буде щось зібране*» [43].

Власне музеям В. Залозецький присвятив лише незначну частину цієї публікації.

Учений наголосив, що товариство «Просвіта» зробило тільки перші кроки на шляху до створення повноцінного музею. До того ж, В. Залозецький відзначив, що під час подорожі він закупив нові предмети, які поповнили просвітянський музей. Саме останній повинен стати центральним музеєм усього краю, подібно до Національного музею у Львові. Далі В. Залозецький стисло висвітлив ситуацію навколо археологічної колекції Т. Легоцького. Він справедливо зауважив, що якби не енергійні заходи товариства «Просвіта», то ці унікальні предмети з історії краю опинилися б за межами його території. Тільки нумізматичну частину археологічної збірки Т. Легоцького було вивезено до Братислави, але внаслідок активних дій «Просвіти» її було затримано в тамтешньому суді. Решту предметів перенесено до Мукачівського замку. Щоправда, там немає належних умов для їх зберігання [44]. Та В. Залозецький сподівається, *«що в найкоротшім часі се усунеться і буде найдене ліпше приміщення, – коли ж ні, то в невдовзі ся найцінніша археологічна збірка наших західноукраїнських земель, яка науково майже не використана, готова марно знищитися»* [45].

Основну ж увагу у цій публікації В. Залозецький приділив розгляду питання про давні пам'ятки краю. Як відомо, проблемами їх охорони і збереження активно переймалося й товариство «Просвіта» в Ужгороді. За результатами поїздки вчений робить висновок про те, що, порівняно з музейними предметами, ситуація з інвентаризацією пам'яток старовини на Підкарпатській Русі перебуває у значно кращому становищі. На думку В. Залозецького, ці пам'ятки мають першорядне значення для історії українського мистецтва з огляду на кілька причин.

По-перше, Підкарпатська Русь - одна з найбільш *«законсервованих»* територій, що найсильніше відобразилося в мистецтві. В результаті, в тутешньому мистецтві можна виявити *«прастарі риси, які в інших місцях затратилися»*. По-друге, воно творить нерозривне ціле і є відмінним і цілковито ізольованим від мистецтва Угорщини («Мадярщини»). А це дуже важливо, позаяк свідчить про давню *«культурно-мистецьку традицію українських земель»* навіть в умовах тривалого чужоземного панування. По-третє, однією з найбільш помітних рис місцевого стилю є незрівнянна різноманітність та різнорідність. Якщо *«в полудневій Україні панує без виїмку один і той самий стиль з дуже слабкими відмінностями»*, то *«на Підкарпатті немає повіта, де стиль церкви, стиль ікони не переходив би найосновніших змін»*. По-четверте, в археологічному плані територія Підкарпатської Русі є надзвичайно важливою, адже вона єднає полудневу Європу зі східною Галичиною. До того ж, тут наявні унікальні археологічні знахідки мідної та бронзової (гальштацької та латенської) доби. По-п'яте, для східної Галичини першорядне значення має мистецтво Підкарпатської Русі. З одного боку, воно доповнює прогалини, які наявні в мистецтві Галичини, а з іншого – свідчить про тісний культурний зв'язок між обома територіями. По-шосте, заслуговує на увагу іконопис Підкарпатської Русі, який, порівняно з Галичиною, краще зберігся і є важливим чинником при дослідженні цього виду мистецтва на теренах полуднево-західних земель [46].

Відтак В. Залозецький аналізує сакральну дерев'яну архітектуру Підкарпатської Русі. Він виділяє 5 типів дерев'яних церков, які відрізняються один від одного, і в цьому контексті виокремлює такі стилі: 1) гуцульський; 2) готичний; 3) бароковий; 4) трибанно-бойківський; 5) стиль Мукачівського округу; 6) стиль з околиць Севлюша (нині – місто Виноградів). На півночі краю, тобто на Верховині, поширений гуцульський, бароковий і трибанно-бойківський стиль. Тут переважають галицькі архітектурні елементи. Південь Підкарпатської Русі – це смуга угорсько-трансильванських впливів, які спричинилися до формування стилю в околицях Севлюша та готичного. Між цими двома групами знаходиться тип церков Мукачівського та Свалявського округів, який є надзвичайно цікавим сполученням двох головних мистецьких напрямів – північного (сфера т. зв. центрального зведення храму) й південного (сфера базилікальної будівлі). Порівнюючи цю характерну рису мистецтва Підкарпатської Русі з іншими територіями України (Східною Галичиною,

Волинню та частково навіть із Лівобережною Україною), В. Залозецький робить висновок про те, що цей мистецький дуалізм є символом перехрещення двох великих комплексів впливів: східно-візантійського і західно-барокового [47].

З-поміж усіх стилів, як слушно відзначає В. Залозецький, найбільш віддаленим у часі є готичний тип церков, поширений переважно в околиці міста Хуст. Дослідник наголошує, що церкви готичного стилю дуже давні, деякі походять ще з XVI ст. Внаслідок мистецько-культурного консерватизму гірських околиць Підкарпатської Русі готичний стиль зберігся до кінця XVIII ст. З історично-культурного боку це явище цікаве тим, що, по-перше, немає території, де готичний стиль панував би без чужих впливів аж до кінця XVIII ст., а по-друге, крім Підкарпатської Русі, він взагалі не притаманний для дерев'яної архітектури [48].

Стаття В. Залозецького має на меті ознайомити читачів «Літературно-наукового вісника» з матеріальною і духовною культурою Підкарпатської Русі, з'ясувати спільні й відмінні риси в мистецтві та сакральній дерев'яній архітектурі краю у порівнянні з Галичиною. Вчений тут, як правило, акцентує на необхідності збереження унікальних пам'яток старовини Підкарпатської Русі. Однак конкретні заходи задля цього він пропонує вживати в окремій науковій студії, опублікованій у «Науковому збірнику» товариства «Просвіта» [49]. Тут В. Залозецький звертає увагу на поступову руйнацію пам'яток дерев'яної архітектури краю, зокрема церков XVII – XIX ст. Така ситуація, на його думку, зумовлена небажанням угорських урядовців оберігати дерев'яні храми, а також низьким культурним і освітнім рівнем місцевого населення, яке не усвідомлює їхньої цінності й руйнує ці старовинні сакральні будівлі.

Крім того, в «Науковому збірнику» товариства «Просвіта» В. Залозецький оприлюднив ще дві розвідки, присвячені романським та готичним будівлям краю [50] й ротонді в с. Горяни, що біля Ужгорода [51]. Вони досить ґрунтовні і, разом з іншими публікаціями, які В. Залозецький надрукував у газеті «Русинь», можуть служити предметом для подальшого вивчення спадщини науковця.

Отже, В. Залозецький був активним учасником культурно-просвітницького поступу на Підкарпатській Русі. Наприкінці 1922 р. він став членом товариства «Просвіта» в Ужгороді й невдовзі увійшов до складу його Музейно-бібліотечної комісії. Учений брав дієву участь у створенні та поповненні фондів музею, архіву й бібліотеки «Просвіти». Ба більше, В. Залозецький не тільки долучився до цього процесу, але й пропагував здобутки ужгородської «Просвіти» в Галичині та в середовищі українського екзилу Німеччини. Він також знайомив українську громаду за Карпатами з особливостями розвитку церковної архітектури й мистецтва Підкарпатської Русі. У своїх публікаціях В. Залозецький акцентував на тісних історичних культурних зв'язках між Закарпаттям і Галичиною та рештою українських земель.

[1] Осташко Т. Залозецький-Сас Володимир Романович // Малий словник історії України / Ред. кол.: В. Смолій, В. Верстюк, С. Віднянський, В. Горбик, В. Даниленко, М. Коваль, М. Котляр, С. Кульчицький, В. Литвин, О. Майборода, П. Панченко, Ю. Пінчук, В. Сарбей, А. Слюсаренко, П. Трощко. – К.: Либідь, 1997. – С. 158; *Він же*. Залозецький-Сас Володимир Романович / Т. С. Осташко // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2005. – Т. 3 : Е – Й. – С. 243.

[2] Герасимова Г. Залозецький-Сас Володимир Романович / Г. Герасимова // Українські історики XX століття : Бібліографічний довід.. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 2, Ч. 2. – С. 170-171.

[3] Ясіновський А. Залозецький-Сас Володимир Романович // Енциклопедія сучасної України : у 30 т. / ред. кол. І. М. Дзюба [та ін.] ; НАН України, НТШ, Координаційне бюро енциклопедії сучасної України НАН України. – К., 2010. – Т. 10: З – Зор., інтернет ресурс http://esu.com.ua/search_articles.php?id=14800.

- [4] Козак Р. Мистецтвознавча спадщина Володимира Сас-Залозецького / Роксоляна Козак // Народознавчі зошити. – 1999. – № 4. – С. 464 – 469.
- [5] Гринів О. Універсалізм проти індивідуалізму: В. Залозецький про шляхи виходу з кризи / Оксана Гринів // Народознавчі зошити. – 1999. – № 4. – С. 470 – 478.
- [6] Костюк С. Публікації праць В. Залозецького на сторінках часопису «Стара Україна» / Степан Костюк // Народознавчі зошити. – 1999. – № 4. – С. 479 – 482.
- [7] Тарас Я. Українська сакральна архітектура в наукових дослідженнях проф. В. Р. Сас-Залозецького / Ярослав Тарас // Народознавчі зошити. – 1999. – № 4. – С. 483 – 494.
- [8] Козак Н. З Візантії на Захід: концепція історії українського мистецтва В. Сас-Залозецького / Назар Козак // Народознавчі зошити. – 1999. – № 4. – С. 495 – 498.
- [9] Павличко-Александрович Я. Матеріали до бібліографії Володимира Залозецького / Ярослава Павличко-Александрович // Народознавчі зошити. – 1999. – № 4. – С. 520 – 527.
- [10] Александрович-Павличко Я. Володимир Залозецький / Ярослава Александрович-Павличко // Український альманах. – Варшава, 1996. – С. 238 – 239; *Вона ж. Володимир Залозецький. До 10-ліття від дня народження* // Календар ювілейних дат. – Львів, 1996. – С. 38 – 40.
- [11] Козак Р. Мистецтвознавча спадщина Володимира Сас-Залозецького. – С. 464 – 465.
- [12] Там же. – С. 464.
- [13] Державний архів Закарпатської області (далі ДАЗО – *І.Л.*). – Ф.72. – Оп. 2. – Од. зб. 5. – Арк.5.
- [14] Там же. – Од. зб. 1. – Арк.4.
- [15] Там же. – Од. зб. 5. – Арк.7.
- [16] Там же. – Ф.28. – Оп.3. – Од. зб. 29. – Арк. 4 – 5.
- [17] Разгулов В. Музей Легоцького / Валерій Разгулов. – Ужгород, 1997. – С. 10 – 11; Стряпко І. Товариство «Просвіта» в громадсько-політичному та культурному житті Закарпаття (1920 – 1939) / Іван Стряпко. – Ужгород: Інформаційно-видавничий центр ЗІППО, 2012. – С.219.
- [18] ДАЗО. – Ф.28. – Оп.3. – Од. зб. 94. – Арк. 10.
- [19] XXVIII засідане Головного відділу товариства «Просвіта» дня 2. октября [1922] // Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник V – VII (XIX – XXI) / [Під ред. П. Федаки]. – Ужгород : «Два кольори», 2003. – С. 198.
- [20] Удварі І. Етнографічна діяльність Гядора Стрипського / Іштван Удварі // Народна творчість та етнографія. – 2006. – Спецвипуск 4. *Magyar néprajz-Угорська етнографія.* – С. 99 – 103.
- [21] Там же. – С. 100.
- [22] IV. засідання дня 13. юлія 1921. год. 5. по пол. в салѣ «Руського Клубу». // Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник V – VII (XIX – XXI) / [Під ред. П. Федаки]. – С. 142 – 143; П.: [Панькевич]. Наш національний музей. / П.: // Подкарпатська Русь. Часопис посвячений познанню родного края. – Ужгород, апрѣль 1928. – Рочник V. – Число 4. – С. 79; Стряпко І. Товариство «Просвіта» в громадсько-політичному та культурному житті Закарпаття (1920 – 1939). – С.220, 231.
- [23] ДАЗО. – Ф.28. – Оп. 3. – Спр.79. – Арк.1.
- [24] Там же. – Арк. 2.
- [25] Там же. – Арк. 3 на звороті.
- [26] Там же.
- [27] Там же. – Арк. 3.
- [28] II. засідане Головного відділу товариства «Просвіта» дня 9.XI.1922. // Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник V – VII (XIX – XXI) / [Під ред. П. Федаки]. – С. 206.
- [29] XLII засідане Головного відділу «Просвіты» дня 11.X.1923. // Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник V – VII (XIX – XXI) / [Під ред. П. Федаки]. – С. 302; XXLIII засідане Головного відділу товариства «Просвіта» 18.X.1923. //

- Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник V – VII (XIX – XXI) / [Під ред. П. Федаки]. – С. 304.
- [30] XXII засідане Головного видѣлу товариства «Просвѣта» 3.V.1923. // Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник V – VII (XIX – XXI) / [Під ред. П. Федаки]. – С.258; XXVI засідане Головного видѣлу товариства «Просвѣта» 2.VI.1923. // Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник V – VII (XIX – XXI) / [Під ред. П. Федаки]. – С.267.
- [31] XXLIII засідане Головного видѣлу товариства «Просвѣта» 18.X.1923. // Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник V – VII (XIX – XXI) / [Під ред. П. Федаки]. – С.304.
- [32] ДАЗО. – Ф.28. – Оп. 3. – Спр.79. – Арк.7.
- [33] XLV засідане Головного видѣлу товариства «Просвѣта» дня 3.XI.1923. // Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник V – VII (XIX – XXI) / [Під ред. П. Федаки]. – С.308.
- [34] Залозецкій В. Національний Музей в Ужгородѣ. / Д-р Волод. Залозецкій // Русинь. Чтоденна газета. – Роч.І. – Чис. 24. – Въ Ужгородѣ, 14.(1./III.) марта 1923. – С. 1 – 2.
- [35] Залозецкій В. Музей і бібліотека тов. «Просвіта» в Ужгороді / Др. Володимир Залозецкій // Літопис політики, письменства і мистецтва. – Субота, 2-го лютого 1924. – Книжка 1. – Зшиток 5. – С. 72 – 73.
- [36] Там же. – С. 72.
- [37] Кобаль Й. Ужгород відомий та невідомий / Йосип Кобаль. – Вид. 2-ге, виправлене. – Львів: Світ, 2008. – С. 84 – 87; Літераті Т. Ужгород. Невигадані історії. Історико-краєзнавчі нариси / Тетяна Літераті. – Ужгород : Карпати, 2017. – С. 101 – 106.
- [38] Залозецкій В. Музей і бібліотека тов. «Просвіта» в Ужгороді. – С. 72.
- [39] Там же. – С. 73.
- [40] Залозецкій В. Архив тов. «Просвіта» в Ужгороді / Др. Володимир Залозецкій // Літопис політики, письменства і мистецтва. – Субота, 9-го лютого 1924. – Книжка 1. – Зшиток 6. – С. 87.
- [41] Залозецкій В. Музеї та охорона памяток старини на Підкарпатській Україні / Др. Володимир Залозецкій // Літературно-науковий вістник. – Львів: Друкарня Наук. Тов. ім. Шевченка, 1923. – Книжка IV. – Річник XXII. – Т. LXXIX. – С. 331 – 337.
- [42] Там же. – С. 331.
- [43] Листи Івана Панькевича до Володимира Гнатюка (1910 – 1926) / Підг. до друку М. Мушинка // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – Том 4. – Книга перша/ Упорядник Микола Мушинка. – Братислава : Словацьке педагогічне видавництво, відділ української літератури у Пряшеві, 1969. – С. 72.
- [44] Залозецкій В. Музеї та охорона памяток старини на Підкарпатській Україні. – С. 331.
- [45] Там же. – С. 332.
- [46] Там же. – С. 333 – 334.
- [47] Там же. – С. 334 – 335.
- [48] Там же. – С. 336.
- [49] Залозецкій В. Задачѣ консерваторскоѣ працѣ для охорони памяток мистецтва на Подкарпатской Руси. / Др. Володимир Залозецкій // Науковий зборникъ товариства «Просвѣта» въ Ужгородѣ за рік 1922. / [Під ред. А. Волошина, др. В. Гаджеги, др. И. Панькевича, и др. В. Бирчака]. – Ужгород : Книгопечатня акційного товариства «УНІО», 1922. – Річник I. – С. 112 – 123.
- [50] Залозецкій В. Романскѣ и готицкѣ будовлѣ на території Подкарпатской Руси. / Др. Володимир Залозецкій // Науковий зборникъ товариства «Просвѣта» въ Ужгородѣ за рік 1923. / [Під ред. А. Волошина, др. В. Гаджеги, др. И. Панькевича, и др. В. Бирчака]. – Ужгород : Книгопечатня Юлія Фелдешія в Ужгородѣ, 1923. – Річник II. – С. 65 – 83.
- [51] Залозецкій В. Горяньска замкова каплиця. / Др. Володимир Залозецкій // Науковий зборникъ товариства «Просвѣта» въ Ужгородѣ за рік 1924. / [Під ред. А. Волошина, др. В. Гаджеги, др. И. Панькевича и др. В. Бирчака]. – Ужгород : Книгопечатня Юлія Фелдешія в Ужгородѣ, 1924. – Річник III. – С. 136 – 154.

ПРО ВІЧНЕ Й БЕЗВІЧНЕ В УКРАЇНСЬКОМУ ЖИТТІ

До роздумів про *вічне й безвічне* спонукав мене український письменник Вадим Пепа своїм проникливим дослідженням «Віч-на-віч з вічністю» (Вінниця, 2019) з приводу перекладу праці професора української історії Гарвардського університету Сергія Плохія «Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності» (Харків, 2016).

Письменник В. Пепа слушно запитує: чому «від скіфських воєн»? А професор мотивує першою згадкою давньогрецького історика Геродота (V ст. до н. е.) про українські землі, що їх тоді греки називали збірним поняттям – *Скіфія*, а місцеве населення відповідно – *скіфами*. Звичайно ж, Геродот дивився на тодішні українські землі й на людей, які їх населяли, очима своїх земляків – *греків-колоністів* і через політичну призму тодішніх прийшлих кочівників – *скіфів*. Протягом наступних 2000 років на українські землі й на корінний народ дивитимуться так само – через призму колонізаторів і називатимуть то *Руссю*, то *Річчю посполитою*, то *Російською імперією*, то *Советським Союзом*, а народ відповідно – *руськими, посполитими, росіянами, советськими*. Тільки в короткі періоди між чужинськими владарюваннями непокорених називатимуть *козаками*.

І греки, й скіфи колонізували українські землі одночасно – в VII столітті до н. е., й їхнє колоніальне владарювання тривало майже 1000 років, аж до ліквідації його *гунами*. Тодішня колонізація була воєнно-економічним союзом грабіжників скіфів і торговців греків для вивозу хліба з України. Комерційно-фінансовими агентами того союзу були еллінізовані в Північному Причорномор'ї юдеї *расія*. Дармового хліба було неміряно, а заробляли на українському хлібові тільки *скіфи, греки й расія* – тодішні зернотрейдери. І все так зване скіфське золото – еквівалент українського хліба, ціна пограбування українського люду. Важко уявити, скільки золота заробили на українському хлібові скіфи й греки майже за 1000 років грабіжництва, коли більшовики тільки за два роки голодомору 1932–1933 вивезли з України 82 тонни золота, яке вони через *торгзіни* виміняли в українців за їхній же забраний у них перед тим хліб. Отож, академічна історіографія, хоч і претендує «розказати всю правду про минуле», обмежена писемними джерелами, в яких домінує своя фінансово-політична доцільність і далеко не досягнуто всієї історичної правди про українську старожитність і українське сьогодення, яке вже стає фальсифікованою історією. Тому для істинного знання минулого й, відповідно, передбачення майбутнього не варто покладатися тільки на писемні джерела, переважно сфальсифіковані, а необхідно відкривати джерельну основу усної пам'яті свого народу.

Одначе, і в писемних джерелах ретельний дослідник віднаходить живе пульсування дописемної історії. Так В. Пепа простежує подібність космогонічних, світородних мотивів в українських колядках і щедрівках та в поемі «Метаморфози» останнього з поетів «золотої доби» давньоримської літератури Публія Овідія Назона, яку він написав під час заслання в 8 - 18 роках н. е. на західному узбережжі Чорного моря (нині м. Констанца, Румунія) й де переповідає античні міфи:

Поки ще Море й Земля появились, поки над ними
Небо прослалось, обличчя однакове мала Природа... (Переклад А. Содомори).
А це з колядки – славеня духові Сонця Коляді:
Ой як то було з початку Світа,
Ой як не було святої Землі...

Щодо подібності дослідник робить у розділі з символічною назвою «Овідій про колядки й щедрівки» обережний висновок: «Важко сказати, з яких же часів колядки й щедрівки заявляють про те ж саме, що проголошено в «Метаморфозах». Залишається тільки здогадуватися та дивуватися з того, наскільки воно співзвучне».

Співзвучність закорінена в спорідненні космогонічно-міфологічного сонячного світогляду й світловизнавчої духовної традиції греко-римської й української сонцесповідних аграрних культур. Адже давні греки, давні римляни й давні українці як люди агрокультури не поклонялись надприродним богам, а жили за законами Природи й славили Сонце. Ось тому християнська церква й нарекла всі давні аграрні, селянські народи (греки, латиняни, українці й інші) *поганями* (від лат. *pag* – село, *pagani* – селянин, *pagus* – поле, територія поза межами міста). Бо селяни мали свій сонячний, природно-моральний світогляд, стійко трималися питомої природної агрокультурної звичаєвої традиції та найдовше в Європі чинили опір чужому, породженому юдаїзмом християнству.

До IV ст. термін *поганство* використовувався в первісному значенні – *сільська віра*. Надалі семантика цього запозичення в слов'янських мовах розширилась аж до лайливих слів – *поганій, поганець, погань*. Згодом набув поширення термін *язичництво*, утворений від церковно-слов'янського *язик* – народ, *плем'я*. Церковно-слов'янські терміни *язик, язики, язичники* – переклади з юдейських *гой* – народ, *гойм* – народи. Юдеї називали *гоймами, гоями* – *язиками* всі інородні народи, а *язичництвом* – усі неаврамічні релігії та світогляди.

Вадим Пепа дошукується першоджерел історичної правди – *безвічного* в духовних реліктах, архетипах української культури, зокрема в одвічній космогонічній міфопоезії та в артефактах Мізинської археологічної культури – однієї з найдавніших пізньопалеолітичних пам'яток Європи, хоч за звичкою й означає його як *вічне*. *Вічне* – те, що *має певний вік*, певний часовий відтинок свого існування і в нескінченному процесі *безвічного життя* минає з часом. А *безвічне* – те, що *не має віку, позачасове, непроминує*. Іван Бунін назвав історичні пісні й легенди про українське минуле та Шевченкову поезію «*вневременностью*», відчувши й осягнувши в усьому тому *позачасовість, безвічність* українського життя.

Першим явив глибинне і всеосяжне історіософське поняття *безвічність* в осмисленні *позачасової суті життя* Тарас Шевченко наприкінці свого земного шляху:

Не плач, не вопль, не скрежет зуба –
Любов *безвічну*, сугубу
На той світ тихий принести... (1860).

І славу святую –
Молодую, *безвічну*...

Твої сестри-зорі
Безвічній попід небом... (1861).

Безвічність, позачасовість віднаходимо в наших прадавніх усних пам'ятках: світородних міфах, космогонічних обрядових піснеспівах, епічних думках та історичних піснях, в яких пульсує безперервний струмінь духовної сутності життя.

В. Пепа наводить початок прадавньої української обрядової пісні, яка збереглася донині й яку видатний мовознавець О. Потебня датував другим тисячоліттям до нової ери:

*А ми просо сіяли, сіяли,
Ой Див, Ладо, сіяли, сіяли...*

Аналізуючи цей та інші усні тексти, дослідник робить важливий висновок: *«Якби предковичне не було вирване з української душі й пам'яті з корінням, то чи не рівнялося б доісторичне українського роду еллінському, давньогрецькому, яке вважається духовним набутком з юності людства».*

Микола Гоголь усеосяжно розглядає українські народні пісні як джерело історичних знань: *«Я не розводжусь про важливість народних пісень. Це народна історія, жива, яскрава, виповнена барвами, істиною, яка розкриває все життя народу. ...В цьому відношенні пісні для України – все: і поезія, й історія, й батьківська могила. ...Пісні українські можуть цілковито називатися історичними, бо вони не відриваються ні на мить од життя й завжди вірні тодішньому часові й тодішньому стану почуттів».*

Як і для М. Гоголя, для П. Куліша українські народні пісні – *«прамати історії, а отже й філософії»*; *«ці пісні, сповнені любов'ю до рідного краю, тугою про його злигодні й войовничим запалом, ... не давали людям забути свою стародавню волю і вселяли спочування до всіх замірів і заповзять козацьких».*

У цих проникливих осягненнях **безвічного** в усній історичній пам'яті українського народу розкривається світоглядна суть історіософського мислення наших великих письменників-істориків, які з морально-світоглядних засад питомої культури осмислювали минуле й нинішнє рідного народу, розрізняючи в ньому подієву, проминущу складову та духовну, **безвічну сутність** – *історію українського духу*. Ця **безвічна сутність** минулого має бути принаявна і в нашому сьогоденні, бо завдяки цьому історія і навчає нас жити.

Дошукуючись писемних історичних джерел про **вічне й безвічне** з нашого минулого, теж звернімось до М. Гоголя. З 1833 року Микола Гоголь почав готувати фундаментальну історію України *«в шести малих або чотирьох великих томах»*, про що повідомив у листі від 9 листопада 1833 р. своєму щирому приятелю – видатному українському історикові, етнографу Михайлові Максимовичу: *«Тепер я розпочав історію нашої єдиної, бідної України. Мені здається, що напишу її, що я скажу багато того, чого до мене не говорили».* А в 1834 р. в № 24 «Северной вчель» з'явилося його повідомлення про готовність перших томів цієї праці, й того ж року надруковано «Уривок з історії Малоросії» як вступ до історії з означенням «Том 1. Книга 1. Глава 1». Та оскільки вся перша частина цілком перероблена, то цей текст надалі публікувався як окрема стаття під назвою «Погляд на упорядження Малоросії».

Терміни *Росія* й *Малоросія* М. Гоголь використовує стосовно політичних реалій, тобто щодо метрополії й колонії, а найменням *Україна* означає природно-історичний, етнокультурний феномен рідного народу, характер якого суттєво визначили природні умови питомої землі й продуктивна праця на ній. За Гоголем, *руські, росіяни – продукт змішування й винародовлення різних народів у процесі колонізації русами фіно-угорських, тюркських та інших земель, а українці – продукт саморозвитку одвічних автохтонів України на своїй рідній землі в ладу з прибульцями, які живуть за законами цієї землі*. Гоголь з глибинною генетичною пам'яттю нащадка давнього українського роду й ясным моральним світоглядом зміг осягнути незбагненну для інших історичну й новочасну українську й руську реальності. *Геній Гоголя бачив рідну Україну як прадавній корінь українського історичного дерева, у який*

уїлася Русь як паразитарний нарід омели. Описуючи жахливий, руйнівний безлад, хаос і тотальну роз'єднуючу, нищівну ненависть, які охопили все підневільне населення й які спричинили своїми міжособними родовими чварами й феодалними війнами руські князі на колонізованих ними землях перед приходом монголо-татар, Гоголь проникливо характеризує той час як «*жахливо-нікчемний*»: «Тоді **історія**, здавалося, **застигла і перетворилася в географію**: одноманітне існування, що ворушилося в частинах і було нерухоме в цілому, могло вважатися географічною належністю країни». Ця Гоголева застережна характеристика своєчасна донині. М. Гоголь домагався, щоб українські історики визначили та обґрунтували місце України у світовій історії. Завдяки літературному подвижництву самого Миколи Гоголя Світ дізнався про Україну як про *природно-історичний, етнокультурний феномен*, відмінний од імперської Росії. Цей феномен зветься **Український світ**.

Морально-світоглядним дієвим чинником самоорганізованості Українського світу є *Український духовний тип*, сутність якого проникливо охарактеризував історіософ, народознавець Володимир Антонович: «...**Ніякими силами не можна змінити духовного типу людини** – на це ми маємо чимало доказів із минулої й сьогоднішньої історії. Нарід може під сильним натиском змінити зверхні ознаки своєї національності, але ніколи не змінить ознак внутрішніх, духовних. Можна говорити різними мовами світу, визнавати себе громадянами різних держав, служити різним культурам, але **духовно змінитися не можна**». Цю істину стверджували й стверджують своїм *духовним типом* і подвижницьким життям натхненні відкривачі *безвічного* в минулому й сьогоденні...

На завершення своєї натхненної книжки Вадим Пепа акцентує на безвічних сутностях: «*Марно заперечувати об'єктивне – історія таки вчить. Головне ж те, що її необхідно пізнавати, аби забезпечувати своєму народові майбутнє. А відтак і людству... Перед тонким прошарком національної еліти постають виклики суворі й жорстокі. Біль минулого спонукає до рятівних дій... Вичавлюймо зі своєї свідомості «склавинів» – рабів. Відцураймося раз і назавжди від «пактіотів» – платників данини варягам. Розпрощаймося безповоротно з «малоросами». Берімо приклад з греків, щоб не бити поклони, як «раби Божі» (мається на увазі те, що по-грецькому – «діти Божі») та й з вуст католицьких ксьондзів не почути «раби Божі»)...*».

Письменник В. Пепа солідаризується з науковою позицією професора С. Плохія, підтверджуючи цитатою з його праці: «*Сьгодні більшість науковців вважають, що слово «Русь» має скандинавське походження*» та розвиває цю думку: «*І це вже заявлено не лише читачам в Україні, а й англomовним. Головне ж те, що з цим аж ніяк не можна погодитися. Отже, нічого й далі ховати голову в пісок та вдовольняти своє самолюбство тим, що «русь» від гарної річечки Рось... І це вимагає рішучого перезавантаження не одного-єдиного поняття, а тривалого періоду в багатотраждальній історії українського народу та його справіку рідної Святої Матері-Землі*».

«Віч-на-віч з вічністю» Вадима Пепа сприймається загалом як полемічний відгук на книжку С. Плохія «Брама Європи». Та за полемічною формою пульсує глибоке прагнення автора осягнути суть української історії й сьогодення. Ця *безвічна* суть криється в непроминутих вартостях української культури, в незнищенному духовно-генетичному кодові українства. Залучаючи до культурологічного діалогу з С. Плохієм безцінні усні пам'ятки прадавньої української міфопоезії, В. Пепа суттєво поглибив сприйняття й осмислення української історії, чим доповнив і писемний фактаж «Брами Європи». Тож справедливо було б відзначити Шевченківською премією номіновану на неї «Віч-на-віч з вічністю», як у 2018 відзначено «Браму Європи».

Сімдесятиріччя меду, солі та полегшуючих обставин під затяжним дощем

28 серпня виповнюється 70 років від дня народження Івана Яцканина. Відомий в українському соціумі як письменник, публіцист, перекладач, науковець, голова Співки українських письменників Словаччини, головний редактор літературно-мистецького журналу «Дукля» та дитячого часопису «Веселка» (Пряшів).

Народився у селі Ряшів Бардіївського округу Пряшівського краю. Закінчив Пряшівську українську гімназію та педагогічний факультет Кошицького університету ім. П. Й. Шафарика (1972). Вчителював, займався радіо- та пресою журналістською, редакторською діяльністю, викладав на філологічному факультеті Університету ім. Матєя Бєла в Банській Бистриці.

Однак увесь цей час головним визначальником діяльності Івана Яцканина була літературна творчість. Пер-

ші оповідання, а саме мала проза є його незрадливою формою, опублікував у студентські роки. Серйозний дебют припав на 1982 рік – саме тоді в Словаччині вийшов колективний збірник «Молоде вино». Через п'ять років вийшла друком перша авторська книжка «Місце проживання».

«1987 року вийшла моя перша збірка оповідань «Місце проживання». Прочитали її односельці – і почали «знаходити» персонажів із нашого села. У декотрих були навіть зауваження, що се і те не точно описано. Хоча у згаданій збірці є тільки один твір, який має автобіографічні ознаки – «А поле грало парубоцьку...». Важко було когось у селі переконати, що існує правда реальна – й літературна. Та я нікого й не переконував...» (із інтерв'ю Івана Яцканина українському книжковому веб-порталу «ЛітАкцент»).

Відтоді він написав і видав добрий десяток збірок оповідань та новел «Місце проживання» (1987), «Наталка вже не плаче» (1988), «Усе залишиш» (1990), «Тіні й шрами» (1994), «Втеча» (1995), «Дерев'яний смуток» (1997), «...як збити пси» (1998), «Вернісаж» (2000), «В усьому винні чоловіки» (2004), «Чарівний рюкзак» (2006), «Чорний ящик зрілої дами» (2009), «Втеча без вороття» (2010), «Задуха», «Мій дід Робінзон» та «Пора вузеньких вулиць» (2013), «Мить блискавки» (2015), «Мед і сіль» (2016), «Стороннім вхід заборонено» (2018); повісті «Ангел над містом» (2001); художніх перекладів зі словацької, чеської та польської мов.

У 2010 році, споряджуючи передмову до книжки «Втеча без вороття», Петро Осадчук вихідно вказав екзистенційну тему втечі з закладеною ідеєю «повернення до самого себе, до своєї сутності, до власного родового коріння» (П. Осадчук). А вже у 2018 році Олександр Ігнатович, представляючи вихід збірки оповідань «Стороннім вхід заборонено», вказав, що книга «про світовідчуття людини, зваженість чи запальність вдачі, і про те, що свої болі й печалі вона завжди носить із собою, бо від них не вивільнитися» (О. Ігнатович). Своєю чергою Михайло Роман у стильовій палітрі прози І. Яцканина спостеріг «ознаки експресіоністичного, імпресіоністичного, реалістичного і романтичного зображення». Дмитро Федака у післямові до збірки «Дерев'яний смуток» характеризував І. Яцканина як письменника з чітко окресленою селянською тематикою, у якій виокремлюються ті чи інші аспекти митця з особливою увагою до «рідного фольклору та літератури, зокрема багатющої української новелістики». На пріоритет селянської тематики вказували також Олекса Мишанич та Віталій Конопелець, називаючи джерелом творчості письменника дитяче оточення та середовище, в якому він виріс.

Село і самотність, а чи то сільська самотність, а радше – самотність у селі після мандрів містами, країнами, військовими гарнізонами, столицями виринає в багатьох творах майстра. У різних ракурсах показана, зокрема, в оповіданнях «Стороннім вхід заборонено», «А чия ж вона?», «Спокуса», «Американський план», «Стежки не заблудні», «Діра» тощо.

«Я досі люблю перечитувати твори Михайла Коцюбинського, віднаходячи в них завжди щось нове. Люблю твори письменників «Розстріляного відродження», зокрема, Валер'яна Підмогильного. Із сучасних українських авторів ціную Валерія Шевчука, із зарубіжних – Вільяма Фолкнера, Вільяма Сарояна, Мілана Кундера, Кнута Гамсуна, Габрієла Гарсія Маркеса, Івана Буніна. Читати цих письменників – справжня насолода» (із інтерв'ю Івана Яцканина українському книжковому веб-порталу «ЛітАкцент»).

Легко вдається авторові, якщо виходити з позиції споживача тексту, а не його творця, заскочити читача зненацька закінченням оповіді: тільки налаштуєшся смакувати подальшим розвитком дії, а тут крапка. І не та, що в кінці речення, а та, що в кінці твору.

«Він почав жити своїм життям, змішуючи свою уяву з уявою інших, навіть із запозиченою уявою» («Мить блискавки»).

Саме на це, наявність у багатьох творах автора недомовленості звернули увагу свого часу Олег Василюшин та Ігор Фарина: «дальша дія залежить від фантазії читача. Зрозуміло, що у цьому прийомі є певний ризик і викликає спротив у деяких сучасних сприймачів художніх текстів, яких дратує ця недомовленість, котра постійно змушує уяву працювати. Та чи варто звертати увагу на них і творчо перевтілюватись, якщо цей метод є манерою письма оповідача?».

Діючи переважно думками, герої літературних творів Івана Яцканина таким чином творять настрій, відчуття, характери та й загалом лише йому притаманний світ літератури – дивний і вигаданий, правдивий і екзотичний, привітний і дійсний, уявний і земний, контрастний і поетичний. Його, Івана Яцканина, світ літератури: «... здавалось, що він схожий на всіх, ніби від кожного щось узяв. Та все було інакше» («Ноша гріхів»); «Люди зникають, як і розповіді про них, бо зникли зі світу і ті, котрі про них ще пам'ятали» («Діра»); «Вона і не запримітила, як опинилась на залізничному вокзалі. Її щось підштовхувало якнайшвидше підійти до каси й відчувати в руках зворотній квиток» («Затемнення серця»); «На час не треба скаржитись, він сам

знає, як йому бути, а до того на час надають лише забагаті» («Смуток сховався у куток»).

Значне місце в його творах займають розмови: місце сюжето- й характеротвірне, художньообразне, місце мотиву й атрибутиву. Так, у новелах «Відлуння кроків» та «Асфальтовий хлопець» як форму викладу використано внутрішній монолог, оповідь ведеться від першої особи, а оповідачем є чоловік. Натомість «Американський план» розпочинається із внутрішнього діалогу з зошитом із історії кіно на горіщі та значимим самовисновком: «усе збиралося, щоб пізніше винести на горіще». Сам діалог закінчується прогнозовано, передбачувано, без сюжетних та композиційних закручувань і водночас із домовкою: «Запанувала мовчанка, зошит зашелестів і обережно згорнувся».

Значний період свого життя віддав Іван Яцканин популяризації України, найперше через пропаганду українськомовної літератури. Ще в 1985 році переклав словацькою українські народні казки й видав книгою під назвою «Majster Ivanko» («Майстер Іванко»). У 1989-му – переклади творів українського письменника Словаччини Степана Ганущина «Vysoké schody» («Високі сходи»). У 1994-му – антологію сучасного словацького оповідання «Полегшуючі обставини», антологію словацької малої прози «Таїна» (2011 р.), у 2009-му – вибрані оповідання українських письменників «Mesačný úsmev» («Місячна усмішка»). Ця книга донесла до словацького читача твори таких знакових українських авторів, як В. Домонтович, М. Хвильовий, Г. Косинка, Б. Лепкий, Л. Мосендз, В. Підмогильний, В. Винниченко та інших. «Місячна усмішка, за визначенням словацького літературознавця Яна Юрча, не лише «збагачує словацьку літературу», а також «засвідчує факт, що сучасну українську літературу та історію України словаки не знають».

У січні 2020 року презентовано ще один твір у його словацькому перекладі: цього разу історичний роман «Талісман кохання» української письменниці Ксенії Заставської.

Зі словацької на українську переклав прозу Леопольда Лаголи, Яна Грушовського, Душана Міколая, дитячі твори Юліуса Балца «Гороб'ячий король» та Станіслава Штепки «Ластівчані казки». Збірку оповідань Марека Вадаса «Відчайдушно гарне життя», роман Йозефа Банаша «Зона натхнення», романи Любоша Юріка «Смерть міністра» та «Рік довший ніж сторіччя». Також управляється з чеської та польської.

А ще він автор літературно-критичних праць, у яких розкриває українсько-чесько-словацькі літературні та культурні взаємини. Зокрема у 2008 році видав книжку статей «Діалог літератур».

Іван Яцканин – лауреат літературних премій імені Івана Франка (Словаччина), Григорія Сковороди, Дмитра Нитченка, Олени Пчілки, імені Зореслава, Міжнародної літературної премії імені Миколи Гоголя, Міжнародної літературної премії ім. Ю. Лободовського (Польща).

«Все. Так воно все і є, хоч він постійно не хоче цього розуміти, а ще менше – вірити» («Мед і сіль»).

Отож, вітаємо пана Івана з сімдесятирічним ювілеєм, повним меду, солі та полегшуючих обставин під затяжними і незатяжними дощами. Розуміємо його, віримо в нього, в його незгасну творчу силу і бажано такої само віри в себе йому самому.

Володимир Садівничий,
доктор наук із соціальних комунікацій,
м. Суми, Україна.

МИСТЕЦТВО

Художниця Єва Бісс

(100-річчя з дня народження)

18 червня поточного року, тобто в день народження Єви Бісс (18.6.1920 р., Орябина, округ Стара Любовня - 28.7.2005 р., Прага) у виставковому залі СНМ – Музею української культури у Свиднику, з нагоди 100-річчя з дня народження було відкрито виставку її мистецької та літературної творчості

Письменниця та художниця Є. Бісс – одна з основоположниць українсько-образотворчого мистецтва в Словаччині.

З образотворчим мистецтвом вона мала можливість познайомитись уже в дитинстві у свого батька Теодора Ервіна Бісса, але передусім у дядька Роберта Бісса, відомого угорського карикатуриста.

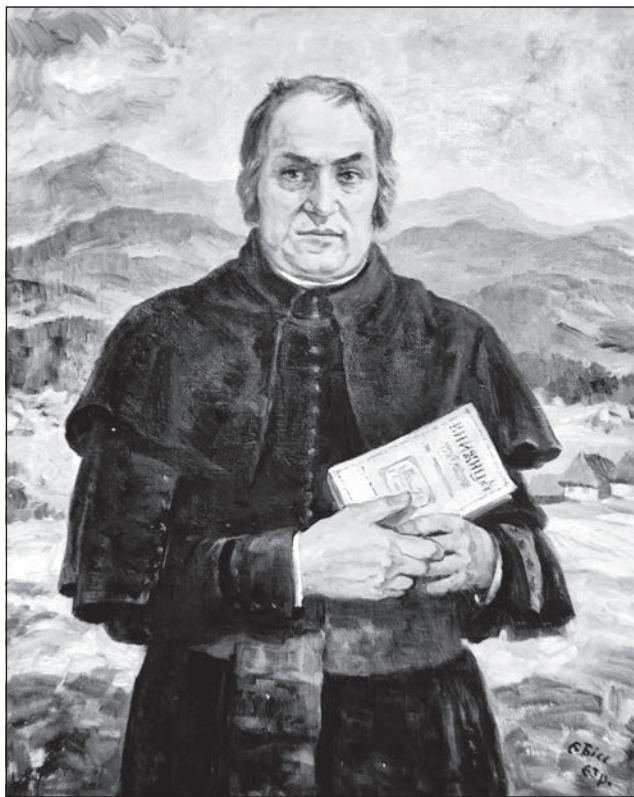
Після закінчення Пряшівської учительської семінарії (1939) мріяла навчатися в Академії образотворчого мистецтва в Празі, але із-за несприятливих соціальних умов та початку Другої світової війни її плани не могли збутися. У 1950 р. в неї з'являється можливість навчатися на відділі образотворчого мистецтва Народної академії в Празі (Українська академія пластичного мистецтва). Після трирічного навчання у проф. Івана Кулеця (у 1952 р. школу було закрито) повертається до Пряшева, де, крім іншого, займається також образотворчим мистецтвом. Свою увагу приділяє живопису, рисунку, графіці, сценічному мис-

«Лист з війни», 1959 р., олія, полотно.

тецтву, проектуванню театральних костюмів, творенню плакатів, ілюстраційній та іконописній творчості.

Виставляти свої твори почала у 1940 р., коли разом із Д. Миллим та М. Дубаєм влаштували в Руському домі у Пряшеві спільну виставку під назвою «Виставка руських художників». Першу її самостійну виставку було відкрито в 1958 р. в Галереї образотворчого мистецтва в Пряшеві. Сучасна виставка є другою персональною виставкою в музеї. Крім Пряшева та Свидника, твори мисткині були представлені також в Кошицях, Братиславі, Пльзні та Празі. До складу актуальної виставки входить

«Олександр Духнович», 1963 р., олія, полотно.

27 картин, які Є. Бісс створила в періоді, що вимежений 1955 - 1984 роками. Виставлені пейзажі, сільські ведуги, портрети, натюрморти та ілюстрації походять із збіркового фонду музею та приватних колекцій Петра Микули із села Біловежа та Степана Гостиняка із Свидника, які були охочі запозичити свої картини на виставку. Виставлені картини створені техніками олії, акварелю, кольорованого рисунка та сухого пастелю.

Оцінювати мистецьку творчість Є. Бісс дуже складно із-за кількісного обмеження доступних оригіналів. У збіркового фонді Музею української культури знаходиться 19 експонатів, декілька творів зберігається в Шариській галереї в Пряшеві, а невідомо скільки є в приватних колекціях. Про деякі картини маємо відомість тільки завдяки кольоровим або чорно-білим репродукціям, а сюжети інших можна собі тільки уявляти на підставі неповних даних.

На її мистецьку діяльність найбільше вплинули тяжкі життєві умови на Підкарпатській Русі (Закарпатська область України) часів першої Чехословацької республіки, політичні події на Східній Словаччині в 1-ій половині 20-го ст., події Другої світової війни, післявоєнне соціалістичне життя, а також участь в науковій етнографічній експедиції по селах Східної Словаччини у 1948 р. та двогіжнє перебування в селі Токаїк у 1949 р., тобто п'ять років після Токаїцької трагедії. Обидві наведені акції організаційно підготувала Українська Народна Рада Пряшівщини.

На основі зарисовок, ескізів та етюдів, створених в селі Токаїк, художниця в п'ятдесятих роках минулого століття намалювала картини під назвами «Герої Токаїка», «Токаїчани перед стратою», «Токаїк після фронту» та інші твори із воєнною тематикою, дата виникнення яких нам невідома, а саме: «Війна», «Фашисти допитують», «Вигнали нас фашисти», «Гетто». Якраз за твори з антивоєнним змістом в 1957 р. їй була вручена Чехословацька премія миру.

Крім трагічних воєнних подій, Є. Бісс в п'ятдесятих роках займається також політичними подіями, пов'язаними із Словацькою республікою рад, Чертіжняньсько-Габурьським бунтом, воєнною Словацькою державою, Кошицькою урядовою програмою, але й соціальними темами, як, наприклад, «Лишені домашнього вогнища», «На чужих», «В тіні кафедрального собору».

Художниця від своїх 12-и років, коли з матір'ю виїхали із Закарпаття, за виключенням декількох років, коли діяла в рідному селі Орябина, в Кежмарку, в Будапешті та трьох років навчання в Празі, аж до 1966 р., тобто біля 30 років проживала в Пряшеві. На протязі наведеного періоду, напевно, зустрічалася й була ознайомлена з творчістю пражівських митців - М. Йордана, Е. Ракоші та М. Курта. Наведене підтверджує картина під назвою «Портрет Макса Курта» з 1948 р., що належить до найстарших нам відомих творів авторки. Художника М. Курта згадуємо й тому, бо одна з фігуральних композицій Є. Бісс під назвою «Лист з війни» (1959 р.) з точки зору композиції, моделювання зображених постатей, інтер'єрного освітлення й трагічності сюжету пригадує його живопис під назвою «Хвора мати» з 1895 р.

Портрет М. Курта в дальших роках Є. Бісс збагачує дальшими портретами, а саме зображеннями мешканок села Бехерів в народному вбранні (1952 р., 1956 р.), портретом жінки з Якуб'ян (1960 р.), портретом бабусі (1970 р.) й старого єврея (1971 р.), декількома портретами доньки Тамари (1957 р., 1961 р.), портретом артиста Українського національного театру в Пряшеві Йосифа Корби (1961 р.) в театральному костюмі, де виконував роль Миколи Задорожного у виставі І. Франка «Украдене щастя».

До найвідоміших портретів Є. Бісс належить портрет Олександра Духновича з 1963 р. Йдеться про розмірний портрет однієї з найвизначніших постатей українців ХІХ ст. – греко-католицького священника, письменника, культурного діяча, педагога. Духнович відображений як священник та учитель з перед тілом складеними руками, в яких тримає свій буквар - «Книжницю читальную для починаючих». Постать Духновича намальована на фоні рідного краю із старою сільською архітектурою та бескидськими горами на другому та третьому глибинному рівнях картини.

Під кінець 50-х та початком 60-х рр. основною темою творів художниці стають сюжети періоду соціалізму, передусім соціалістичного колгоспного господарювання. Свідченням цього є твори під назвами «Юнацтво соціалістичного села» (1958 р.), «Делегатка», «Колгоспниця», «Колгоспний бджільник» або «Перші колгоспні жнива».

Другою, часто опрацьованою темою наведеного періоду є жінка в складних життєвих ситуаціях, підтвердженням чого є картини під назвами: «Вдовиця», «Нешаслива», «Засмучена», «Жінка, що плаче», «Покинута» та інші.

До згаданих інспіраційних джерел наведеного періоду додає також жанри пейзажу та сільської ведуги, для яких характерна пов'язаність з Карпато-Дуклянською операцією. До таких творів належать, наприклад:

«Партизанське село Крижі», 1960 р., олія, сололіт.

«Дуклянське поле бою» (1959 р., олія), «Партизанське село Крижі» (1960 р., олія) та в стилі пленеризму намальована «Хата комісара бригада Чапаєва» (1961 р., сухий пастель).

Жанр пейзажу в творчості Є. Біс переважає передусім у 1961 р., коли намалювала принаймні 38 картин. Проживання в Пряшеві обумовило те, що переважну більшість її творів представляють пейзажі або ведуть прямо з міста Пряшева або його околиці, напр.: «Секчов», «Старий Соливар», «Пейзаж біля Сигорда», «Ліс біля Сигорда» та інші.

У 1966 р. мисткиня переселилася з Пряшева до Свидника, де вчителює в Народній школі мистецтв. На основі декількох нам відомих оригіналів, як, напр.: «Церква у Свиднику» (1967 р.), «Весна під Золотою Банею» (1968 р.), «Під Магурою» (1978 р.), «Над Шариським Щавником» (1984 р.) та даних про такі картини, як «Зимовий пейзаж» (1972 р.), «Орава» (1985 р.), «Пейзаж», «Село» (1986 р.) можна констатувати, що жанр пейзажу залишається в центрі її уваги й на останньому етапі творчості.

Крім фігуральних композицій, портретів, пейзажів та ведуть Є. Біс намалювала й декілька натюрмортів, передусім букетів квітів. Стосовно творення плакатів художньо оформила плакати для 2 – 6-го Свята пісні і танцю українського населення Чехословаччини у Свиднику, що відбулися у 1956-1960 рр., в області ілюстраційної творчості ілюструвала тижневик «Пряшевщина», дитячий журнал «Колокольчик» підручники української мови та твори українських письменників Чехословаччини.

Активне життя Є. Біс з більшої частини пройшло в період Другої світової війни й післявоєнного соціалізму. Як член комуністичної партії (з 1945 р.) своєю мистецькою творчістю зосередилась передусім на складні соціальні умови в міжвоєнному періоді, трагізм воєнних подій, соціалістичні зміни в

області сільського господарства, серед яких їй довелось жити, та краєвиди. Під час «нормалізаційного процесу» в Чехословаччині стала неприйнятною для тодішньої політичної системи, внаслідок чого була виключена не тільки з компартії, але й спілки письменників та спілки образотворчих митців.

Фігуральна та портретна творчість Є. Бісс має реалістичний характер, але іноді схиляється й до спрощеної форми та вивільненого рукопису, що найбільш помітне в її пейзажній творчості.

Ладислав Пушкар

На фонд журналу «Дукля»

Шановні читачі! Якщо Вам не байдужа дальша доля журналу «Дукля», просимо Вас підтримати її своїми пожертвами, які слід надсилати на рахунок:

VÚB Prešov, číslo účtu: SK46 0200 0000 0000 2843 4572

На обкладинці журналу твори української художниці

Єви Бісс

На першій сторінці обкладинки: «Удовиця», 1950, олія. На другій сторінці обкладинки: «Токаїк», 1955, олія. На третій сторінці обкладинки: «Етюд голови Христа», 1969, кольорований рисунок. На четвертій сторінці обкладинки: «Натюрморт», 1955, олія.

Ціна 0,66 €

Індекс EV 5881/20

ISSN 0419-8131

